# JEOPOLİTİK

Stratejik Araştırmalar Dergisi

Yaz 2004, Yıl - 3, Sayı -11

Fiyatı: 5.000.000.-TL.

Batı ile İlişkilerin Normalleştirilmesi ve Dengeler

Büyük Ortadoğu Projesinin ve Nato'nun Geleceği

Türkiye'nin Tarihsel Siyasi Coğrafyası

Jeostratejik Etkinliğin Ölçülmesi

Neoliberal Küreselleşme, Sosyal Devlet ve Kemalizm

Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası

ABD'nin Irak İşgali, Enerji Kavgası ve Türkiye

Erol Manisalı
Alpaslan Işıklı
Anıl Çeçen
Tanju Erdem
Nejat Eslen
Halil Şimşek
Suna Doğaner
Hüner Tuncer
İ. Yaşar Hacısalihoğlu
Mehmet Atay
Emin Gürses
Cüneyt Akalın
Nejat Tarakçı
Mesut Hakkı Caşın
Gamze Güngörmüş Kona
Deniz Tansi
Barış Doster
Gökhan Sönmezler
Kutay Karaca
Neşe Erdöl
Gonca Oğuz
Gökmen Kılıçoğlu

# TÜRKİYE'NİN TARİHSEL SİYASÎ COĞRAFYASI

## *İlk Devletler ve Mekânsal Paylaşım*

*Suna DOĞANER* *

**Giriş:**

Türkiye, coğrafî olarak "Güneybatı Asya" bölgesinde yer alan "Orta Doğu" devletlerinden birisidir. Avrupa'nın "Uzak Doğu" suna göre "Orta Doğu" su olan bu bölgenin ismi, artık siyasal bir terime dönüşmüştür. Günümüzde "Orta Doğu" gittikçe büyüyen siyasal karışıklık içindedir. Birbirinden kıtalar arası uzak iki devlet arasındaki savaş, Orta Doğu'nun genişletilen sınırlarıyla etki alanını da genişletmektedir. Orta Doğu aynı siyasal sorunlarla tarihsel çağlarda da sürekli uğraşmıştır. Dünya kültürünün ilk temellerini (tarım, ticaret, mimarlık, kent, devlet, yazı, matematik, ilk teknolojiler) kuran devletler bu bölgede kurulmasına rağmen, Orta Doğu iklim ve doğal kaynakların uygunluğu nedeniyle göçlerle gelenlerin, yerli halkla ve birbiriyle savaş mekânı olmuştur.

Orta Doğu'nun Asya, Avrupa, Afrika kıtalarının birleştiği merkezî konumu, kültürün dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Mezopotamya'daki kültür gelişimini izleyen Anadolu, halkların aynı doğal kaynaklar için savaşında da aynı kaderi paylaşmıştır. Tarihsel çağlarda savaşlar, bölgeyi ve Anadolu'da güçlü devletlerin yıkılmasına ve kültürün duraklamasına neden olmuştur. Orta Doğu'da çağlarının süper gücü sayılan devletler (Hitit, Asur, Babil, Mitanni) güçlerini sürekli savaşla tüketerek dağılmışlardır. Anadolu'da kent-devletle başlayıp, merkezî devlete ve imparatorluğa yükselerek M.Ö İkinci binyılda dünyanın süper güçleri arasında giren bir devlet (Hitit Devleti), çağ bitmeden yıkılmış, izlerinin bulunması M.S 20.yüzyılın başına kadar sürmüştür.

Araştırma, Türkiye'nin siyasal coğrafyasında, tarihsel olarak M.Ö İkinci binyıl ve M.Ö Birinci binyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Bu bölünmede esas,M.Ö 1900 yıllarından itibaren Anadolu'ya yazının girmesiyle bilgilerin yazılı belgelere dayanmasıdır. Araştırmanın bundan önceki birinci bölümünde, yazılı belgelerin olmadığı tarih öncesi çağlar incelenmiş, Anadolu'nun yerleşmeye açılması, ilk silahlar ve hammaddeleri, ilk çatışmalar ve nedenleri, ilk savunma sistemleri ve yeni silahlar incelenerek, ilk siyasal sorunların temelinin yerleşik yaşama geçtikten sonra "kentleşme" ve "ticaret" ve "göçler" olduğu ortaya konmuştur[1].

Bu araştırmaya konu olan dönemde Anadolu'da, M.Ö 1900 lü yılların başında Asurlu tüccarların yeniden başlattığı ticaretle yeniden kent-devletler (Beylikler) kurulmuş, bu kent- devletlerin bir kısmı dışarıdan gelen bir kavim tarafından birleştirilerek kurulan Orta Anadolu'da ilk devlet (Hitit Devleti), komşu devletleri kendine bağımlı kılarak imparatorluk düzeyine erişmiştir. M.Ö İkinci binyıl sonlarında (M.Ö 1200) yeni göçlerle Hitit İmparatorluğu ve güçlü kent-devletlerinin (Troya VI) yıkılmasından sonraki süreç içinde, yeniden kent- devletler kurulurken kıyılarda kolonileşme (sömürge) süreci yaşanmış, kent- devletlerden güçlü olanların, bazı kent- devletleri egemenliği altına almasıyla yeni devletler kurulmuştur (Batı Anadolu'da Lidya, Orta Anadolu'da Phrygia, Doğu Anadolu'da Urartu Devleti). Anadolu bu dönemde idari olarak kent- devlet, devlet (krallık), imparatorluk dönemlerini yaşamasına rağmen, bütünüyle tek bir merkezî idarenin altına girmemiş, Orta Anadolu'da merkezî bir devlet ve imparatorluk yer alırken bazı kent- devletleri ve göçebe topluluklar bağımsızlıklarını sürdürebilmişlerdir. Anadolu'nun siyasal tarihinde önemli bir dönem ilk olarak bütünüyle bir idarenin altına girmesidir. M.Ö 6.yüzyıl ortalarında doğudan gelen bir gücün (Perslerin) egemenliği altına girmiştir. Doğunun batıyla bu büyük mücadelesi bir başka araştırmaya bırakılmıştır.

Anadolu'nun siyasal tarihine bakılınca coğrafyasının siyasal yaşamını önemli ölçüde etkilediği görülür. Anadolu'nun doğu- batı doğrultusunda arada platolarla ayrılan dağlık yapısı, doğudan batıya bütün ülkeyi hâkimiyeti zorlaştırmıştır Kıyıya paralel olarak uzanan dağlar kıyı ile iç kısımlar arasında önemli bir engel oluşturarak iç kısım-

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

[1] Suna Doğaner "Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Savaş ve Coğrafya" **Jeopolitik**, sayı:10, 2004,s.55-62,İstanbul

lardan gelerek kıyıya hâkimiyeti güçleştirdiği gibi, iç kısımlardaki devletlerin de kıyıları fethini zorlaştırmıştır. Kıyılar, denizci devletlerin hâkimiyetinde kalırken iç kısımlarda kara devletlerinin hâkimiyeti görülür. Siyasal yapıyı etkileyen ilk bakışta göze çarpan coğrafî etkenler alt- bölgelere ve yörelere inildikçe daha da belirginleşmektedir. Anadolu'da coğrafî konumunun üstünlüğü nedeniyle merkezî bir devletin hâkimiyetine girmeden bağımsız yaşayabilen kent- devletler olmuştur. Türkiye'de günümüz coğrafyacıları, 7 coğrafî bölge içinde,fizikî coğrafya kriterlerine göre 58 doğal yöre (O.EROL,1993) ve fiziksel ve kültürel coğrafya kriterlerine göre 71 coğrafî yöre (B.DARKOT-M.TUNCEL) ayırmaktadır. Bu coğrafî yapı, Anadolu'ya tümüyle hâkim olmayı güçleştirmektedir.

Araştırmada, arkeoloji biliminin ortaya çıkardığı maddi kültür kalıntılarından,devletlerin yerleşim yerleri, yayılma alanları, ticarî ürünler, uluslar arası ticaretin mesafesi, kullanılan madenler, silah teknolojisi, kaya yazıtlarından yolların izleri belirlenmiştir. Orta Doğu'daki devletlerin dilbilimciler tarafından okunan yazılı belgelerinden, yerleşim yerleri, ticaret malları, uluslar arası antlaşmalar, siyasal sorunlar, savaş nedenleri için faydalanılmıştır. Tarihsel kaynaklardan Orta Doğu'da çağdaş devletler karşılaştırılmıştır. Günümüzde deltalarda kıyı jeomorfolojisi ve nehir yatakları değiştiğinden, limanların tarihsel çağlardaki durumu için paleojeomorfoloji araştırmaları kullanılmıştır. Anadolu'nun coğrafyası, devletlerin coğrafî mekânda dağılımı, hammadde kaynaklarını paylaşımı, kıyıların, dağların, ovaların, iklim ve maden yataklarının, devletlerin siyasal yaşamına etkileri açısından incelenmiş, günümüz siyasal sorunlarıyla geçmiş arasında bağlantı kurulmuştur.

Amaç, Anadolu'nun tarihte göçlerle kıtalar arasında göçlerle oynadığı "köprü rolü"nü, Türkiye Devleti'nin Orta Doğu'daki savaşta "uzlaştırıcı" olarak oynamasıdır.

## I- Anadolu'da Devletler ve Coğrafî Mekân

### 1- Kent- Devlet: Mekâna Hâkimiyet

Anadolu'nun siyasal tarihinde, Paleolitik Çağ'ın gezginci toplulukları ve Mezolitik Çağın kısmen yerleşik topluluklarında, siyasal örgütlenmeden bahsedemeyiz. İnsanlık tarihinin en uzun dönemi olmakla beraber bu çağlarda uygarlık, sadece ateş ve taş aletlerden ibarettir. Anadolu'da siyasetin temeli yerleşik tarım köylerinin kurulmasıyla Neolitik Çağ'da atılmıştır. Bu çağda Anadolu'da yerleşme, tarım, hayvancılık ve ticarette gelişme gösteren bir merkez köy ve etki alanında köylerden oluşmaktadır. Yörede üretimin artması, artan ürünün kurak dönemler için bir merkezde depolanması, bu merkezin yönetim işlevi kazanmasına neden olmuştur. Anadolu'nun ilk yöneticileri, yörenin en büyük toprak sahibidir (feodal bey). Merkez köyün etki alanı genişledikçe ürünün toplanması ve dağıtımını denetleyen yönetici sınıf oluşmuştur Anadolu'da geçim için tarımı ve hayvancılık yapan, başlıca sanayii ev tezgahları olan "ilk beylikler" (Troya I, Beycesultan, Alacahöyük, Gözlükule) dışarıdan gelen göçlerle yıkılmıştır. Beyliklerin toparlanarak yeniden kurulmasından sonra üretimin artması, ticaretin gelişmesi, uzmanlaşmış işgücünün (zanaatkar, tüccar, çiftçi vb.) ortaya çıkması ve nüfusun artması "kentleşme" yi getirmiştir. (M.Ö 2500 de Troya II ve M.Ö İkinci binyıl başlarında Kaniş, Hattuş).Verimli tarım alanları üzerinde yer alan ve maden yataklarına yakın olan kentlerde, tarım ve sanayii gelişirken,kara ve deniz yollarına göre uygun konumu dış ticareti desteklemiştir. Aşağı Mezopotamya ile yoğunlaşan dış ticaret, bu konumdaki kentlere Sümer kent-devlet modelini taşımıştır. Dünya'da ilk kent- devletlerin kuruluş yerlerinin ortak özelliği akarsu deltaları olmasıdır (Nil, Dicle, Fırat, İndus, Sarısırmak). Büyük nehirlerin her yıl taşıdığı topraklarla beslenen deltalarda üstün verim alınması, nüfusu bu alanlara çekerken toprağın ve suyun sulama kanallarıyla organizasyonu, "sulamalı tarım" metodunu yaratmıştır. Bağdat'ın kuzeyinden Basra Körfezine kadar uzanan, "Sümer ülkesi" olarak adlandırılan Aşağı Mezopotamya'da, verimli topraklarda tarım alanlarını taşkınlardan korumak ve sulamak için sulama kanalları yapımıyla toprağa yapılan yatırım, insanları yerleşik hayata geçirirken, büyük nüfusu da buraya çekmiş, kanalların kazılması, onarılması ve güvenliğinin sağlanması topluluğun örgütlenmesini gerektirmiştir. Sulama kanalları için ortaya çıkan işgücü ve işbirliği "kentleşme"yi ve arkasından "devlet kurumları"nı ortaya çıkarmıştır[2]. Böylece yönetici sınıf, din adamları, tüccarlar, çiftçiler, özgür yurttaşlar ve köleleri olan, tapınak, saray, sur gibi konuttan farklı yapılarıyla bir merkezî kent ve etki alanındaki köylerle "kent-devlet" oluşmuştur. Sümer kent- devletleri aynı etnik kültüre sahip olma-

---

[2] S.N.Kramer, Sümerler, Kabalcı Yayınevi, 2002, İstanbul, s. 105

sına rağmen ayrı hanedanlar tarafından yönetildiği için bağımsız kent- devleti olarak adlandırılmaktadır[3]. Bütünüyle dinî olmasa da laik de olmayan bu kent- devletler, rahipler tarafından yönetilen tapınakları ve kent tanrısına adanan ana tapınaklarıyla "tapınak-devlet"veya "rahip-devlet" olarak da adlandırılmışlardır. Kent- devletin ortaya çıkardığı uygarlıkla birlikte bir diğer etkisi de kral ve ordulaın ortaya çıkmasıdır. Savaşlar ve dışarıdan göçler nedeniyle kent-devlet meclisi, kriz dönemlerinde savunma için ve süreli bir komutan (kral) atamıştır[4]. Önce "askerî lider" olan kralların, haleflerini kendi ailesinden seçmeleriyle aristokrasi ortaya çıkmış ve kralın sürekli olarak kent- devletin başına geçmesiyle, tapınak ve saray karşı karşıya gelmiştir. Böylece günümüze kadar çözülmeden gelen din- devlet çekişmesinin de temeli atılmıştır. Kralların daha sonraki çağlarda da orduların başında sürekli savaşa gitmelerinin nedeni de burada aranmalıdır. Kent- devletlerle birlikte düzenli ordular da kurulmuştur. Devlet yapısında halkı koruyan ve fetihler yapan "silahlı kuvvetler" vardır. Kent-devletin bir etkisi de tüccar sınıfının ortaya çıkmasıdır. Önceden rahipler tarafından kamu adına yapılan ticaret, başlangıçta devlet tarafından görevlendirilen fakat sonra kendi çıkarları için çalışan "tüccar sınıfı"nı ortaya çıkarmıştır. Dış ticaret, kent- devletler ve daha sonra merkezî devletler için de günümüze kadar gelen savaş nedeni olmuştur.

Aşağı Mezopotamya, sulamalı tarıma bağlı bir uygarlık yaratırken, kuru tarım uygulanan Anadolu'nun, Mezopotamya'ya üstünlüğü maden, taş ve kereste gibi hammaddeler bakımından zengin olmasıdır. Sümer kent- devletlerinde uygarlığın devamı için gerekli bu hammaddelerin en yakın ve bol kaynağı Anadolu'dur. Aşağı Mezopotamya'da M.Ö Üçüncü binyılın başında kentleşmeyle başlayan kent- devlet sisteminin Anadolu'ya taşınması, ticaret yoluyla M.Ö Üçüncü binyılın ortalarında olmuştur (M.Ö 2500). Ticaret için büyük koloniler kurmayan Sümer kent-devletlerinden farklı politika izleyen Akad Devleti kralı Sargon, Anadolu'da kentlerin yanına koloniler kurdurmuş, sömürüye dayanan bu sistemde direnişle karşılaştığı zaman Anadolu'ya "savaş" açmıştır[5]. Bu ticaret sistemi Asur Devleti'nin Anadolu ile olan ticaretinde de uygulanmıştır. Alişar, Alacahöyük, Kaniş-Karum III ve IV, Troya II, Hattuş ilk kent- devletler olmasını kuruluş yerlerinin coğrafî konumunun sağladığı olanaklarla bu ticarete borçludur.Alişar, Alacahöyük, Kaniş, Hattuş İç Anadolu'da ticaret yolları üzerinde hammadde kaynaklarıyla bu ticarete katılırken, Troya II, bir taraftan Anadolu diğer taraftan Ege adalarıyla (Girit'te Minos uygarlığı) ticaret yapmaktadır. Anadolu kent –devletlerinde de Mezopotamya kent-devletlerinde olduğu gibi kral, yönetici sınıf, zanaatkâr, çiftçi, tüccardan oluşan sosyal örgütlenme, merkezî kentte konutlar yanında saray, tapınak yapıları da vardır. Merkezî kent, surlarla çevrili olup, düzenli orduları bulunmaktadır. Anadolu'nun coğrafi yapısında çok sayıda yörenin varlığı kent-devlet sistemi için uygundur. Mezopotamya kaynaklarında "Hatti Ülkesi" olarak adlandırılan, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da Hitit devletinden önce yer alan kent-devletlerin sayısı bilinmemektedir. Kent-devletler, aralarında "güç dengeleri" eşit olduğu zaman barış ortamında bağımsız yaşamışlardır. Bir kent-devletin güçlenince ve hâkimiyetini genişletme politikası, güçlü devletlerin saldırılarına karşı kent-devletlerin birlik olmamaları ve dışarıdan gelen göçler kent-devletleri zayıflatmıştır.

Anadolu'ya Sümerlerle giren kent-devlet sistemi, Anadolu'da Mısır ve Mezopotamya'dan daha uzun süre yaşamıştır. Mısır'da kent- devlet sistemi kök salmamış "üniter devlet" sistemi hâkim olmuştur. Mısır'ın çöllerle ve kuzeyden denizle çevrili olması, göç eden halkların istilâsından kendisini korumasını kolaylaştırmış fakat Mısır medeniyetinin yayılmasını zorlaştırmıştır. Mezopotamya, batıda çölden, doğuda dağlık alanlardan kabilelerin istilâsı altındadır. Bu durum Mezopotamya'da kent-devletleri ve devletleri büyük ölçüde etkilemiştir. Anadolu'da kent- devletlerin merkezî idare altında toplanması ancak Hitit Devleti tarafından M.Ö 1650 yılından itibaren olmuştur ve Batı ve Doğu Anadolu'yu kapsamamış, Orta ve Güneydoğu Anadolu ile sınırlı kalmıştır. Diğer bölgelerde ve kıyılarda Hititlerin en güçlü imparatorluk döneminde de kent-devletler varlıklarını devam ettirmişlerdir. "Kent-devletleri federasyonu" olan Hitit Devleti, yaklaşık 500 yıl devam etmiş bütün Yakın Doğu'yu etkileyen göçler sonunda bu birlik dağılınca (M.Ö 1200), Kızılırmak yayı içinde kent-devletten kırsal yaşama dönülmüş, M.Ö İkinci binyılın en büyük kentleri Hattuşa ve Kaneş küçülerek "köy" olmuştur. Sam'al (Zincirli), Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Kargamış gibi kentler, Güney Anadolu ve Yukarı Mezopotamya arasında ticaret yolları üzerinde oldukları

---

3 J.L.Huot-J.P.Thalman-D.Valbelle, **Kentlerin Doğuşu,** İmge Kitabevi,2000, Ankara,s.66

4 S.N.Kramer, aynı,s.105

5 M.A.Dinçol-B.Dinçol "Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi,** 2001, İstanbul,s.25

için, Geç Hitit kent- devletleri olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. M.Ö 1200 den itibaren göçlerle gelenler,Anadolu'daki topluluklarla karışarak,etnik birliğin olmadığı küçük kent -devletleri kurmuşlardır[6]. M.Ö 9. ve 8. yüzyılda bu kent-devletler, doğuda Urartu Devleti güneyinde Yeni Asur Devleti, Kapadokya'da Tabal Krallığı, Orta Sakarya Havzasında Phrygia Devleti ve batısında Lidya Devleti hâkimiyetine girerken, Batı Anadolu'da Ege göçleriyle gelen toplulukların yerli halkla birleşerek kurduğu yeni kent- devletler (polis) gelişmiştir. M.Ö 8.yüzyılda kuruluşunu tamamlayan bu kent- devlet modeli, Anadolu'nun ilk kent-devlet modelinden (Troya, Hattuşaş, Tuşpa, Kargamış) farklıdır. "Monarşi"nin hâkim olduğu Mezopotamya kökenli kent- devletlerde, kralın yönetiminde üretim saray için yapılırken, Ege Denizinin batı kıyıları ve Ege adaları kökenli bu kent-devletlerde "oligarşik" yönetim bulunmaktadır[7]. Yönetim, toprak sahibi soyluların oluşturduğu aristokrasinin elindedir ve "devlet" vatandaşlar tarafından seçilen "meclis" tarafından yönetilir. Ege kıyılarının jeomorfolojisi çok sayıda kent-devlet sistemine uygundur. Kent devletlerin gelişimi kuruluş yeri ile ilgilidir. Ege kıyılarında kent-devletlerin bir kısmı yarımadalar üzerinde kurularak iki limana sahip olmuştur. Batı Anadolu'nun iki büyük körfezinde kurulan Efesos ve Miletos bir taraftan deniz ticareti, diğer taraftan Efesos vadi yoluyla Anadolu'dan, Mezopotamya'ya kadar ulaşan kara ticareti yoluyla zenginleşmiş, bu iki kent merkezî bir devletin idaresine girmeden antlaşma yoluyla bağımsızlıklarını devam ettirmişlerdir. Kıyı gerisinde dağların ulaşıma engel olduğu ve tarım alanları kısıtlı kent-devletler alanlarını genişletememiş, önemli bir ticaret ve liman kenti olamamıştır. Kent- devletlerin bir özelliği de ana kentin nüfusu artınca Akdeniz, Marmara ve Karadeniz kıyılarında yeni koloniler kurmalarıdır. Bazı koloniler, merkezden koparak bağımsız kent- devlet olmuş kendisi de koloni kurabilmiştir. Anadolu'da yeni bir siyasal dönem başlayıp Pers hâkimiyeti Lidya Devletinin yenilmesiyle tamamlanınca kent- devletler, Perslere karşı birleşerek savaşmış, fakat yenilerek Pers hâkimiyetine girmişlerdir.

Sonuç olarak Anadolu'nun fizikî coğrafyası çok sayıda kent-devletin (feodal beylik) kurulmasına, ekonomik olarak güçlenmesine ve bağımsız yaşamasına olanak tanımıştır.

6 F.Kınal, **Eski Anadolu Tarihi,** Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1991, s.237

7 A.Akarca, **Şehir ve Savunması,** Türk Tarih Kurumu yay.,1987, Ankara,s.20

## 2- Devlet ve İmparatorluk: Güç Birliğinin Mekânda Yayılışı

M.Ö İkinci binyılda,Yakın Doğuda büyük devletlerin egemenlik mücadelesinde Orta Anadolu'da kurulan, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye genişleyerek varlığını yaklaşık 500 yıl devam ettiren Hitit Devleti bu coğrafyada iki büyük güçlü devletten (Mısır'la birlikte) birisi olarak söz sahibi olmuştur.

M.Ö İkinci binyılın ilk yarısında Orta Doğu'nun güç dengesi içinde Mısır, merkezî idareye bağlı monarşik krallıkla yönetilmektedir (Orta Krallık Dönemi)[8]. Yukarı Mezopotamya ve Suriye'nin büyük bölümünde Eski Asur Devletinin merkezî yönetimi bulunmaktadır. Anadolu, Ege Denizi batı kıyıları (Yunanistan) ve adalar bağımsız kent-devletlerle yönetilmektedir. M.Ö İkinci binyıl ortalarına doğru Mezopotamya'da başlayan karışıklık bu dengeyi bozarken, Anadolu'da kent–devletlerin arasındaki güç dengesini de bozmuştur. Kuzey Suriye'de ticaret yollarıyla ilgili mücadelede Eski Asur Devletinin Babil Devleti'nin hâkimiyetine geçmesiyle,Anadolu kent- devletleri ve Asur arasındaki ticaret zayıflamış bu karışıklıktan faydalanarak Anadolu'da güçlenen, Kuşşara kent-devletinin kralı Pithana ve oğlu Anitta'nın kent-devletlerini ilk olarak merkezî bir idare (Neşa/Kaneş merkez)altında toplama girişimi olmuştur. M.Ö 1750 yılında Anitta öldükten sonra bu birliğin sonu hakkında bilgiler bulunmamaktadır.[9] 100 yıl sonra M.Ö 1650 yılında Kuşşara'da hüküm süren bir kralın (I.Hatttuşili) Orta Anadolu'daki kent-devletlerini birleştirerek oluşturduğu birlikle Anadolu'da ilk merkezî devletin (Hitit Devleti) temeli atılmıştır.[10] M.Ö İkinci binyıl ortalarına doğru Anadolu'da bu değişim yaşanırken Mısır,Yeni Krallık dönemiyle topraklarını genişletme politikasındadır. Kuzey Suriye'de ise göçlerle gelenlerin yerli halkla birleşerek kurdukları Mitanni Devleti bulunmaktadır.[11] Mısır ve Mitanni Devletleri güçlenen Hitit Devletine karşı birleşmişlerdir. Mitanni Devletinin doğusunda ve Hitit Devletinin güneydoğusunda Asurlular tekrar önemli bir güç haline geçmiştir (Orta Asur Devleti). Bu güç den-

8 A. Afetinan, **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,** Türk Tarih Kurumu yay., Ankara,1992, s.173

9 F.Kınal, **Eski Anadolu Tarihi,** Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1991, s.67

10 S.Alp, **Hitit Çağında Anadolu,** TÜBİTAK yay.,Ankara, 2001, s.57

11 E. Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları,** Net yay.,İstanbul,1993, s.120

gesi içinde bir duraklama devri yaşayan Hitit Devleti yeniden toparlanarak Mitanni Devletini yenmiş (M.Ö 1380) ve Asur Devleti ile arasında "tampon devlet" yapmıştır. Böylece Hitit Devleti, Orta Doğu'da Mitanni Devletinin yerini alarak Mısır'dan sonra "ikinci güçlü" devlet olmuş, diğer devletleri ve kent-devletleri kendisine sağlam antlaşmalarla bağlayarak, Anadolu'da ilk imparatorluğu kurmuştur. M.Ö İkinci binyılın bu siyasal dengesi içinde, Yakın Doğu'da Ege Denizi batı kıyılarından Mezopotamya'ya kadar uzanan bölgede, büyük devletler arasındaki kent-devletler de antlaşma yoluyla varlıklarını devam ettirmişlerdir.

M.Ö İkinci binyıl ortalarına doğru Anadolu'da kurulan (1650) bu ilk devlet, kuruluşundan 200 yıl sonra İmparatorluk düzeyine erişmiş (M.Ö 1450), imparatorluk döneminde yaklaşık 250 yıl Orta Doğu'da Mısır'la birlikte "iki süper güç" olarak Orta Doğu'ya hükmetmiş, kuzeybatı Anadolu ve Kuzey Suriye ticaret yollarını denetimi altında tutmuştur. Orta Doğu'da hiçbir devlet onu yıkacak güce ulaşamamış, yıkılışı Yakın Doğu'yu Mısır hariç tümüyle etkileyen göçler sonucunda İkinci binyılın son çeyreğinde (M.Ö 1180) gerçekleşmiştir. Böylece Anadolu, merkezî idareden tekrar kent-devlet sistemine dönmüştür.

Hitit Devleti, Mezopotamya kaynaklarında "Hatti Ülkesi" olarak adlandırılan Orta Anadolu'da kurulmuştur. Anadolu'ya göçlerle geldikleri varsayılan ve anavatanları kesin belirlenemeyen Hitit'ler, yerleştikleri bölgenin halkıyla kaynaşarak aynı ismi almışlardır. Anadolu'ya geldiklerinde kent- devletlerin yönetimine diplomasi yoluyla sızmışlar ve yönetimi ele geçirmişlerdir. Hattuşa'yı başkent yapmış, diğer kent-devletleri kendilerine bağlamışlardır (kent- devletleri federasyonu).Din ve devlet işleri ayrılmadığından laik bir devlet değildir (kral aynı zamanda baş rahip).Fakat Hititlerde kral, Mısır ve Mezopotamya kralları gibi "tanrı" değil öldükten sonra tanrılaşmaktadır. Yönetimde Eski Krallık Döneminde, kralın yanında "asiller meclis"i de (Pankuş) yer almış, Yeni Krallık döneminde asiller meclisi gücünü kaybetmiş iktidar tekrar kralda toplanmıştır. Sınırları genişleyen ülkenin Yukarı Kızılırmak (Halys) havzası (Sivas çevresi) "Yukarı Ülke", Kızılırmak kavisi güneyi (Konya Ovası) " Aşağı Ülke" olarak ikiye ayrılmıştır. Hitit Devleti, sınırlarını kuzeyde sürekli savaştıkları Kaşka'lar nedeniyle genişletememiş batıda en geniş sınırı Konya Ovasının batısıyla sınırlanmıştır. Batıda Arzawa ülkeleriyle savaşmış Afyon-Kütahya Bölgesi (Mira) ve Göller Yöresinde (Hapalla) kalıcı bir birlik sağlayamamıştır. Likya ve Pamfilya'da yüzey araştırmalarında Hitit'lerin varlığına ait izler bulunamamıştır. Kuzeydoğuda Azzi-Hayaşa, doğuda Isuwa ülkeleri bu yönde genişlemelerini önlemiştir. Genişleme politikası güney ve güneydoğu yönünde olmuş Doğu Akdeniz ve Fırat arasında genişlemiş, Kuzey Suriye'yi denetimi altına almış, Mezopotamya'da Babil'e kadar ilerleyebilmiştir. Eski Hitit çağının tarihsel kaynağı "Telipunu Fermanı"nda Hitit krallarının yaptıkları seferlerde "onları denizlere sınır yaptı" demektedir.[12] Deniz kıyısını ele geçirmek Hitit kralları için önem taşımaktadır. Hitit Devleti genişleyince Kızılırmak kavisi batısına ve güneyine geçmiş olmasına rağmen duraklama devrinde Kızılırmak kavisi içine çekilmiştir.

Kent- devletten, devlete, devletten imparatorluğa güçlenmesi ve genişlemesinin birinci nedeni "fetih ve ganimet" amaçlı savaş politikalarıdır. Kuzeyde Kaşka'lar, batıda Arzawa ülkeleri, kuzeydoğu'da Azzi-Hayaşa, doğuda Isuwa, güneyde Mitanni Devleti, güneydoğuda Asur Devleti olmak üzere çevresi düşman ülkelerle çevrili olmasına rağmen düşmanlarını kontrol altında tutmuş,her yıl düzenli savaşmış,Anadolu'da merkezî konumu nedeniyle ordularını sınırdan sınıra çabuk aktarmışlardır.

Hitit Devleti,askerî gücü için, çağın silah teknolojini kullanmıştır. Tunç silahlar (pala, kama, bıçak, hançer,mızrak, ok ve yay) yanında miğfer, kalkan ve iki tekerlekli savaş arabalarını da kullanmıştır. Haberleşme için sınır kaleleri kurmuş, kentlerini savunmak için sağlam surlarla çevirmişlerdir. Hitit ordusu kralın başkomutanlığında her bahar toplanarak,kış mevsimi haricinde sürekli savaşmıştır. Bu Anadolu'da iklime bağlı olarak benimsenen savaş geleneğidir. Savaşların başlangıcını ilkbahar mevsimi, sonunu kış koşullarında yollar ve geçitler kapanmadan kralın başkente dönmesi için, sonbahar mevsimi belirlemektedir. Piyadelerden oluşan ordu, ülke halkından ve antlaşmayla bağladığı kent- devletlerden sağlanmıştır. Savaş malzemesi öküzlerin çektiği 4 disk-tekerlekli arabalarla taşınırken, Hint- Avrupalı diller gurubundan halkların Orta Doğu'ya getirdiği, at koşumlu iki tekerlekli "savaş arabası"nı, komşuları gibi Hitit Devleti de orduda kullanmıştır. Hitit Devletinin askerî gücünün bir diğer nedeni de yaptığı antlaşmalardır. Anadolu ve Kuzey Suriye'deki kent devletleri yaptığı sağlam askerî ant-

---

[12] S.Alp, **Hitit Çağında Anadolu,** TÜBİTAK yay. (2001), İstanbul.s.59

laşmalarla kendisine bağlamıştır. Belgeleri okunan Ugarit[13], Hayaşa[14], Amarnu[15], Kargamış[16] kent devletleriyle, Mitanni Devletiyle[17], kuzeybatı Anadolu'da Wiluşa (TroyaVI)[18] kent- devletiyle, askerî antlaşma yaparak Hitit ülkesine saldırı olursa kral komutasında ordu göndermeye mecbur bırakmıştır. Orta Doğuda "dünya savaşı" ölçüsünde yapılan Kadeş savaşına bu kent-devletler de Hitit Devletiyle birlikte katılmışlardır. Kuzey Suriye'de Mitanni Devletini kendisine bağlamasıyla Mısır'ın en kuzey eyaletiyle komşu olmuş ve çağın iki büyük gücü Kuzey Suriye'nin hâkimiyeti için Kadeş'te savaşmıştır. Bu savaşta Anadolu'dan 21 ülke (bunun listesi Mısır'da bulunmuştur) ve listede yer almayan Hayaşa gibi ülkelerle bu sayı daha da fazladır[19]. Hititlerin sürekli savaştığı Kaşka'lar ve Arzawa ülkesi de bu savaşta Hititlerin yanında yer almıştır. Anadolu'dan oluşan " koalisyon gücü" ve Mısır ordusu arasındaki meydan savaşının sonucu belirli değildir. Fakat savaştan birkaç yıl sonra iki devlet arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Dünya'nın iki imparatorluk arasında ilk "uluslar arası antlaşması" sayılan bu antlaşma, her iki tarafın da eşit koşullarda olduğu (çağın iki süper gücü) dostluk ve saldırmazlık antlaşmasıdır. (Kadeş Antlaşması). Her iki tarafın maddelerini birbirine gümüş levha üzerine, çağın diploması dili Akadca yazarak gönderdiği bu antlaşmanın, orijinalleri kaybolmuş, 1906 yılında Hattuşaş'ta kil tablet üzerine yazılı kopyası bulunmuştur (İstanbul Arkeoloji Müzesinde). Mısır'da ise Karnak ve Abu Simbel (Ramasseum) tapınaklarının duvarlarına yazı ve resim olarak işlenmiştir. Bu barış, Hitit Devleti yıkılıncaya kadar devam etmiştir. Hitit devleti kralı Mutavalli ile Wiluşa kent devleti (Troya VI olarak kabul ediliyor) kralı Aksalandu arasında yapılan antlaşmanın metni de Hattuşa'da kil tabletler arasında bulunmuştur.[20] Bu antlaşmaya göre taraflardan birisi saldırıya uğrarsa diğeri ordularıyla onun yanında yer alacaktır.[21] Wiluşa (Troya VI) bu nedenle Hitit Devletine,Kadeş savaşında yardıma gittiği gibi, delilleri aranan Troya savaşında Hitit devleti de bu antlaşmaya dayanarak müttefiklerini Troya'ya yardıma göndermiş olmalıdır.

Hitit Devletinin gücünün devamının ikinci nedeni ticaret politikalarıdır. Mezopotamya'da Dicle, Fırat ve Mısır'da Nil, nehir ulaşımına uygun olmasına rağmen Kızılırmak, nehir ulaşımına uygun değildir. Denizci bir halk olmayan Hitit'ler iç ve dış ticaretini karayoluyla yapmıştır. Anadolu'da kendilerinden önce Asurlu tüccarların kurduğu ve kent-beyinin çıkarları için yapılan ticaret sistemine son vermiş, ticareti devletin denetimi altına almışlardır. Hammaddeleri kendileri işleyerek, dışarıya bağımlı olmamışlardır. Yabancı tüccarlara ülkede ticaret yerleşmesi kurma ayrıcalığı vermemiş, güney ve kuzeybatı ticaret yolunu denetimleri altında tutmuşlardır. Öncelikle Tunç çağının en önemli iki madeni bakır ve kalayın karışımından oluşan "tunç silahlar"ın askerî gücünü devam ettirmesindeki önemi nedeniyle, bu iki maden " ticaret" ve "savaş" nedeni olmuştur. Kuzeydoğu'da zengin bakır maden yatakları Azzi-Hayaşa ülkesinin, doğu'da bakır yatakları (Maden) Isuwa ülkesinin sınırları içindedir. Isuwa maden yatakları Asur Devleti ile Hitit Devleti arasında sürekli savaş nedeni olmuş ve bu madenler aralarında el değiştirmiştir. Asur güçlenip Isuwa bakır madenini ele geçirince en zengin maden yatağını kaybeden Hititler, Asur saldırılarından uzak bakır yatakları olan Kıbrıs'ı (Alaşiya) almıştır[22].Isuwa bakır madeni için de savaşıp tekrar geri almıştır.[23] Anadolu'da tunç için seri üretime yetecek kalay yatakları bulunmamaktadır. Bazı yatakların daha önceki yüzyıllarda kullanılıp tükendiği sanılmaktadır. Kalay, Orta Doğu'da bu madeni dışarıdan sağlayan Asur devleti tarafından pazarlanmaktadır. Bu nedenle Hitit Devleti güney ticaret yolu için savaşmıştır. Bu ticareti elinde tutan Asur Devletinin Doğu Akdeniz limanlarıyla bağlantısını kesmek için Suriye'yi ele geçirmiştir. Böylece Kuzey Suriye ve Kilikya geçitleri yoluyla Anadolu ile ticaret yapan Mısır ticaretini de kontrol altına almıştır. Hitit Devleti, batı ile ticaretini, kuzeybatıda çağdaşı Wiluşa kent-devletini (Troya VI, M.Ö 1800- 1275) antlaşma ile kendine bağlayarak sağlamıştır. Hitit Devleti'nin ticarî antlaşmaları da bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'de Amurru Kralı ile antlaşma yaparak (M.Ö 1230) Ahhiyawa ülkesi ve Asur devletinin Amurru limanlarından ticaret yapmasını engellemiştir. Hitit

---

13 S.Alp, aynı,s.90
14 Aynı, s.99
15 Aynı, s.143
16 Aynı, s.146
17 Aynı s.93
18 E. Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları,** Net Turistik yay., 1993,s.80
19 Aynı,s.82
20 E.Jean, "Bir Yeniden Doğuşun Tarihçesi: Hitit Uygarlığı", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi,** 2001, istanbul, s.178.
21 E.Memiş,**Eskiçağ Türkiye Tarihi,** Çizgi Kitabevi, 2003,Konya, s.294
22 J.G.Macqueen, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu,** Arkadaş yay.,2001, Ankara,s.54
23 Aynı,s.55

kralının Amurru kralı ile yaptığı antlaşma askerî ve ticarîdir. Amurru kralından " kendisiyle dost olan ülkeyle dost, düşman olan ülke ile düşman olmasını ve ordusu ve savaş arabalarını kendisine yardım için hazır tutmasını" istemektedir. Miken ve Asur ticaretini kendisine rakip görerek "Ahhiyawa ülkesi gemisi senin limanlarına girmesin, senin tüccarların Asur ülkesine gitmesin, onun tüccarları da senin ülkene gelmesin" şeklinde anlaşmıştır.[24] Bu antlaşmayla Doğu Akdeniz'de kara ve deniz ticaretini elinde tutmuştur. Hitit Devletinin sınırları Anadolu'da en geniş olduğu dönemde Orta Anadolu, Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu ile sınırlı kalmıştır. Kuzeyde Karadeniz,batıda Ege Denizi kıyılarına inememiş, denizyolu ticaretini güneyde Kizzuvatna ülkesiyle anlaşarak Kilikya'da Doğu Akdeniz limanları ve burada kent- devletlerin araçlarıyla yapmışlardır.

Hitit Devleti, İç Anadolu'nun karasal ikliminden de etkilenmiştir. Kurak geçen yıllarda başkentin artan nüfusunu beslemek için Mısır'dan tahıl ithal etmiş ve tahılı depolamıştır. Kentin Büyükkaya mevkii, etrafı surla çevrilerek "tahıl ambarı" olarak kullanılmıştır. Bulunan içi taşla döşeli 11 tahıl ambarından 12x 18m boyutunda 2 m derinliğinde en büyüğünde 260 ton tahıl depolanabilmektedir.[25]

M.Ö İkinci binyılın son çeyreğinde Yakın Doğu'da bulunan "büyük devletler" sistemi darmadağın olmuştur. Bunun nedeni Orta Avrasya'dan güneye inen göçlerin, Orta Avrupa'da neden olduğu siyasal çalkantılar sonucu, bu halkların Anadolu ve Doğu Akdeniz havzasına doğru yönlenen göçüdür. Doğu Akdeniz havzasında Mısır hariç diğer büyük devletlerle birlikte Hitit Devleti de son bulmuştur.Hitit Devletiyle ilgili yazılı belgeler M.Ö 1200 yılından itibaren sona ermektedir.[26] Yıkılışı bir saldırı sonucu olmamış, göçler sonucunda Arzawa ve Wiluşa yakılıp yıkılınca kuzeybatı ticaret yolunu kaybetmiş, Kıbrıs ve Kilikya aynı nedenle elinden çıkmış, bu göç Suriye'yi de talan etmiş Hitit'in güney ticaret yolu da elinden çıkmıştır. Artık düşmanlarına karşı koyacak gücü kalmamış ve merkezî idare dağılarak yeniden kent- devletlere bölünmüştür.

Sonuç olarak Hitit Devleti Anadolu'da 500 yıl süren varlığını, coğrafî konumunu en iyi şekilde değerlendirerek askerî gücü, ekonomi politikaları ve diplomasi yoluyla devam ettirmiştir. Askerî olarak devamlı saldırı politikası uygulamasına rağmen, duraklama devrinde Kızılırmak yayı içinde savunmaya geçerek varlığını devam ettirmiştir. Komşu devletler ve kent-devletlerle çok sağlam yazılı askerî ve ticarî antlaşmalar yapmıştır. M.Ö İkinci binyılda Mısır, Mitanni ve Asur Devleti gibi büyük devletlerin Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyet mücadelesine Hitit Devleti de katılmıştır. Burada yer alan kent-devletleri askerî gücüyle yenmiş askerî ve ticarî antlaşmalarla kendisine bağlamıştır. Kuzey Suriye'nin en güçlü Devletini (Mitanni Devlet) kendisine bağımlı yapmıştır. Bir dünya savaşı sayılan Kadeş savaşını da Kuzey Suriye'nin hâkimiyeti için Mısır Devleti'yle yapmış, sonucu belirli olmayan bu savaştan birkaç yıl sonra antlaşma yoluna gitmiştir. Ekonomi politikası Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya yönelik olduğundan fetihleri de bu yönde yoğunlaşmıştır. Ekonomik gücü ticaret yollarının denetimine hâkim olmak prensibine dayanmaktadır. Yıkılışı da bu yolları kaybedince kolay olmuştur. Komşu kralları kendisine "damat "yaparak diplomasi yoluyla da bağlılık kurmuştur. Çivi yazısıyla Akadca'yı Orta Doğu'daki diğer devletler gibi diplomatik dil olarak kullanmışlar fakat anıtlarının üzerini Hitit hiyeroglif yazısıyla Hititçe yazmışlardır. Varlıklarının devamının bir diğer nedeni de Orta Doğu'da uygarlığın gelişme aşamalarını yaşamaları ve uygulamalarıdır.

M.Ö İkinci binyılın sonları Anadolu için siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan adeta tam bir yıkım olmuştur. Anadolu'nun yeniden merkezî devlet sistemine geçmesi, kültürel ve ekonomik açıdan kalkınması için 300/400 yıl geçmiştir. Doğu Anadolu hariç (taşlar üzerinde çivi yazısı var) diğer bölgelerde çivi yazısı ortadan kalkmış ve kültürel bir gerileme olmuştur. Bu döneme ait yazılı belge bulunmadığından bilgiler de yetersizdir. M.Ö İkinci binyıl bu şekilde bir çöküşle sona ererken, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan Anadolu'nun yeniden kalkınması M.Ö Birinci binyılın ilk yarısında olmuştur.

Anadolu'da M.Ö Birinci binyılda kurulan yeni siyasal düzende, kıyılarda Ege göçleriyle gelenlerin (İon, Aiol, Dor) kurdukları kent-devletler, Orta ve Güney Anadolu'da Geç- Hitit (Tabal, Melid, Gurgum, Sam'al, Kargamış, Hattena) kent-devletleri yer alırken, doğudan batıya doğru üç merkezî devlet kurulmuştur. Bunlar doğuda Asur Devletinin baskısına karşı feodal beyliklerin birleşerek kurduğu Urartu Devleti (M.Ö 9.yy- M.Ö 6.yy), Orta ve batı Anadolu'da ise Hitit Devletinin

---

[24] S.Alp, aynı.s.145
[25] J.G.Maqueen,s.119.
[26] F.Kınal, aynı.s.126

yıkılmasıyla oluşan siyasal boşluktan faydalanarak kuzeybatıdan gelen Trak boylarının kurduğu Phrygia (M.Ö 8.yy- M.Ö 7.yy) ve Lidya Devletidir (M.Ö 7yy-M.Ö 547).

M.Ö Birinci Binyılda Anadolu'daki üç merkezî devletten birisi Doğu Anadolu'da kurulan Urartu Devletidir. Doğu Anadolu'da feodal beyliklerin, ülkelerini haraca bağlayan güçlü Asur Devletine karşı, merkezî idare altında birleşerek kurdukları bir "federasyon"dur.Tuşpa merkez olmak üzere kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Güneydoğu Toroslara, batıda Fırat nehrinden doğuda Urmiye gölünü içine alacak şekilde İran'a kadar yayılmışlar ve Asur Devletine rakip olmuşlardır. Güneydeki Asur sorunu bu devletin [illegible] yıkılmasıyla son bulmakla beraber,aynı istilâcı kavim İskitler Urartu kalelerini ele geçirerek bu devlete son vermiştir (M.Ö 6.yüzyıl). Birbirine rakip ve düşman olan Urartu ve Asur Devleti farklı coğrafyaların hâkimi olarak birbirlerinin ülkesinde kalıcı olamamıştır. M.Ö 9.yüzyıl ortalarından M.Ö 6.yüzyıla kadar yaklaşık 250 yıl Doğu Anadolu'ya hâkim olan Urartu Devleti, dağlık olan coğrafi mekânı, sarp tepeler kale-kentler, geçitlere karakollar kurarak organize etmişler, ülkelerinin dağlık yapısını adeta "doğal kale" olarak kullanmışlardır. Dağların hayvancılığına uygun çayırlarını büyükbaş hayvancılık, platoları küçükbaş hayvancılık için kullanmışladır. Baraj, gölet, sulama kanalı yaparak tarımı desteklemişlerdir. Ülkenin her tarafını karayolu ağı ile merkeze bağlamışlardır. Van gölünü ulaşım amaçlı kullanmışlardır[27] Sahip oldukları maden yataklarını işletmişler, maden teknolojisini geliştirmişlerdir. Altyapıyı devletin inşa ettiği politikalarında, dağlık alanlarda nüfusun seyrekliği nedeniyle insan gücüne (inşa ve asker olarak) olan ihtiyaç nedeniyle "zorunlu göç" politikası uygulamışlardır. Askerî seferleri iklimin etkisi altında olduğundan yaz döneminde çıktıkları kısa seferlerin amacı da "canlı hayvan" ve "insan gücü" sağlamaktır. Diğer ülkelerden savaş sonucu topladığı halkı plânlı olarak yeni yerleşim birimleri kurarak yerleştirmişlerdir.[28] Urartu Devleti uyguladığı askerî ve ekonomik politikayla Doğu Anadolu'ya kendi bölgesinden yönetildiği (Tuşpa) 250 yıllık kalkınma dönemi yaşatmıştır.

Göçebe bir kavim olan Phrygialıların İçbatı Anadolu'ya yerleşmeleri M.Ö 11.yüzyılda olmasına rağmen, Gordion başkent olmak üzere merkezî bir devlet kurmaları M.Ö 8.yüzyıl ortalarında olmuştur. Toprakları Lidya kadar tarıma uygun olmadığından hayvancılık ve hayvan ürünlerine dayanan sanayii (dokumacılık, dericilik), mobilyacılık ve tunç eşya dış satımına dayanan bir ekonomik düzen kurmuşlardır. Kısa süren siyasal yaşamlarında doğu ve batıyla barışçıl ilişkiler kurmuşlardır. Batıda kent-devletlerle ve Lidya devletiyle dost olmuş, doğuda Kızılırmak nehrine kadar genişlemiştir. Doğudan gelen istilâcı Kimmerler'e karşı Urartu, Phrygia ve Lidya devletleri arasında bir ittifak sağlanmadığından Anadolu'daki bu düzen yeniden bozulmuştur. Kimmer istilâsını her devlet farklı yoldan çözümlemeye çalışmıştır. Urartu Devleti, Kimmerler'le antlaşma yoluna gitmiş bir kısmını ordusuna "paralı asker" olarak almış, bir kısmının topraklarından batıya geçmesine izin vermiştir.[29] Kimmer istilâsıyla karşı karşıya kalan Phrygia Devleti, Asur devletinden destek alarak bu istilâya karşı koymuştur. Fakat Asur Devletinde yönetim değişikliği nedeniyle bu destek çekilince Kimmer akınlarına karşı koyamamıştır. Kimmer'ler politikaları gereği başkentlerini (Gordion) yağmalayıp devlet hazinesini alarak batıya Lidya Devleti üzerine yollarına devam etmişlerdir. Ekonomik gücünü kaybeden Phrygia Devleti, bağımsız politik gücünü de kaybetmiştir. Phygyalılar Yukarı Sakarya vadisi (Küçük Phrygia) ve Kızılırmak nehri kavisi içinde küçük kentlerde yaşamış ve tekrar siyasal bir birlik oluşturamamıştır.

Phrygia Devleti siyasal gücünü kaybedince Lidya Devleti, batı Anadolu'da tek siyasal güç olmuştur. Lidya Devleti, askerî güce dayanan ekonomi politikasıyla sınırlarını, ekonomik çıkar alanlarına doğru genişletmiş, doğudan gelen ticaret yolunun ulaştığı başkent Sardeis'i deniz ticaretine bağlamak için, askerî gücünü Ege kıyılarındaki kent- devletlerin limanlarına yöneltmiştir. En yakın liman olarak Ephesos kent –devletiyle anlaşmış, Kimmerler'in yıktığı tapınağı yeniden yaptırmış, Ephesos devletinin kendi toprakları üzerinden doğuyla ticaretine izin vermiş, karşılığında karayoluyla Sardeis'e bağlı Ephesos'u ticarî limanı yapmıştır. Batıdaki diğer kent- devletlerini baskıyla kontrol altına almış, onların kendi toprakları üzerinden doğuyla ticaretini vergiye bağlamıştır. Bu durum, kıyı- kent devletlerinin ticaret ve genişleme politikalarını değiştirmiş,doğuyla ticareti kesilen kent- devletler kuzey kıyılarda kendilerine yeni

---

[27] O.Belli, "Urartular" **Anadolu Uygarlıkları,** Görsel yay. 1982, İstanbul.s188

[28] O.Belli 1982 aynı s.190

[29] O.Belli, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", **Urartu : Savaş ve Estetik**, Yapı Kredi yay.,2003,s.69.

toprak ve pazar aramaya başlamışlardır. Batıyı baskıyla kontrol altına alan Lidya Devleti yıkılana kadar "doğu sorunu"la uğraşmıştır.Öncelikle kendisine üç defa saldıran Kimmerler'i sonunda Kızılırmak'a kadar topraklarından atmıştır. Topraklarını Kızılırmak'a kadar genişleten Lidya Devletinin doğu komşusu Urartu Devletinin, İskitler ve Medlerin gücüyle yıkılmasıyla Lidya Devleti, Kızılırmak'a kadar hâkim olan Med Devletiyle komşu olmuştur (M.Ö 591). Medlerle bir savaş sonucu Kızılırmak sınır olmak üzere antlaşma yapmış ve Mezopotamya ile ticaretine devam etmiştir Doğuda Med Devletinin hâkimiyetindeki bu yeni düzen, Med Devletinde iktidar değişimiyle (Pers sülâlesi) bozulmuştur (M.Ö 550). Lidya Devleti'nin artık doğuyla ticaret yolunun güvenliği kaybolmuştur. Bu nedenle tekrar batıya yönelmiş Smyrna limanını ele geçirmiş, Miletosu vergiye bağlamıştır. Lidya devleti, Pers imparatorluğunun yayılmacı politikasına karşı, Anadolu'da kent- devletlere uyguladığı baskı sonucu bir koalisyon gücü oluşturamadığından Pers İmparatorluğuna yenilmiştir (M.Ö 547). Anadolu artık dışarıdan bir gücün idaresi altına girmiştir.

Sonuç olarak Hitit Devletinden sonra kurulan, dış tehlikelere karşı bir birlik oluşturmayan devletler, Hitit Devletinin güçlü yapısına ulaşamamış "orta büyüklükte devletler" olarak yaşadıkları birkaç yüzyılı kent- devletlerle,Orta Doğuda güçlü bir devlet olan Asur Devleti ve istilacı kavimlerle (Kimmerler ve İskitler) mücadele içinde geçirirken Anadolu güneydoğudan yükselen yeni bir güce (Pers Devleti) teslim olmuştur.

### 3-Başkentler: Başlangıç ve Sonun Koşulları

Tarihte bir kentin güçlü bir kale içinde saray ve kamu binalarının inşasıyla başlayan başkent oluşu, "devletin başlangıcı" nı "düşüş"ü "devletin sonunu" temsil etmektedir. Tarihsel çağlarda başkentler sadece yönetim merkezî değil aynı zamanda ticarî ve kültürel ve merkez olduğu için" başkentin düşüşü" bölgede ekonomik ve kültürel açıdan da bir çöküştür. Başkentlerin yer seçiminde öncelikle savunma, ticaret yollarına yakınlık başta gelmekle beraber, dinî etkenlerde rol oynamıştır.

Anadolu'da ilk devlet örgütlenmesi olan kent- devletlerde kırsal kesimin idarî ve ekonomik açıdan bağlı olduğu merkezî kent, "başkent" konumundadır. Merkezî idarenin olmadığı zamanlarda Anadolu'da sayısı bilinmeyecek kadar çok "başkent" olduğu söylenebilir. Merkezî devletler kurulunca bir kent başkent seçilmiştir.Anadolu'da kent- devletlerin (veya Beyliklerin) merkezî bir idare altında toplanmasıyla kurulan Hitit Devleti (Hattuşa), Urartu Devleti (Tuşpa), Phrygia Devleti (Gordiyon) ve Lidya Devleti (Sardeis) nin başkentlerinin konumu, savunma ve ekonomisini etkileyerek devletlerin siyasal tarihinde önemli bir rol oynamıştır.

Hitit Devleti'nin başkenti **Hattuşa,** M.Ö Altıncı binyıldan M.S Birinci binyılın sonuna kadar küçük bir köyden bir dünya metropolüne ve tekrar köye dönen ve terk edilen bir yerleşme evrimi geçirmiştir. M.Ö Altıncı binyılda küçük bir köy olarak ilk kuruluş yeri Büyükkaya deresinin doğusunda, vadiden 100m yükseklikte Büyükkaya tepesi üzerindedir.[30] M.Ö Üçüncü binyılda yerli halk Hatti'lerin derenin batısında bir başka tepe (Büyükkale) üzerinde kurdukları yerleşme gelişerek önemli bir merkez olmuştur. M.Ö 1900/1800 yıllarında Asur Devleti'nin Hattuşa'nın ilk kuruluş yerinin (Büyükkaya kuzeyi) bitişiğine bir ticaret mahallesi (karum) kurması kentin ticarî işlevini göstermektedir. Kuşşara kenti kralı (Anitta) tarafından yıkılan kent bir süre terk edilmiş fakat M.Ö 1650 de yeni kurulan Hitit Devletine başkent olarak seçilmiştir. M.Ö 1400 yılında bir yangın geçirmesine rağmen bir devlet ve imparatorluk başkenti olarak gelişmiş ve metropol olmuştur. Başkent yerini M.Ö 1300 de Akdeniz Bölgesinde Tarhuntassa'ya taşınarak bir defa değiştirmiştir.[31]

Kentin kuruluş ve gelişim alanı, Kızılırmak yayı içinde ortalama yüksekliği 1000m olan, kuzeyden güneye alçalan bir alanda (güneyde en yüksek yer 1250m, kuzeyde 950m), kuzeybatısında birleşen iki derenin (doğuda Büyükkaya dere, batıda Sızar dere) arasında bir sırt üzerindedir. Yerleşmede surlar, kaleler, tapınaklar, saray gibi yapılar topoğrafyaya uygun olarak yerleştirilmiştir. Kent, platonun yüksek olan güney kesiminde "yukarı kent" 300m seviye farkı olan kuzeyde "aşağı kent" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Saray, Büyükkale adı verilen aşağı kente hâkim konumda kuzey ve doğudan dik yamaçlarla korunan, güney ve batıdan surlarla güçlendirilmiş bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kentte idari ve aynı zamanda dinî bir merkez olarak çok sayıda tapınak inşa edilmiştir. Günümüze kadar yapılan kazılarda 31 tapınak bu-

---

30 J.Seeher, **Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün,** Ege yay, 2002, İstanbul, s.156

31 J.G.Maqueen, aynı,s.201.

lunmuştur.[32] Böylece Hattuşa sadece idarî değil, dinî bir merkezdir. Başkentin yerini değiştirmemesinin nedenlerinden birisi de bu olmalıdır. Kentin şehir coğrafyası açısından bir özelliği "tapınak mahallesi"nin bulunmasıdır. Büyük İmparatorluk döneminde tapınaklar yapılan,Yerkapı'nın kuzeyindeki düzlük (burada 24 tapınak bulunmuştur),M.Ö 1300 yılından itibaren konutların da yer aldığı mahalleye dönüşmüştür. Bu mahalle, tarihsel şehir coğrafyasına özgü kentin "dinî fonksiyon alanı"dır. Kentin çevresi su kaynakları bakımından zengindir. Kent içine göletler yapılarak ve dışarıdan künklerle su getirilerek su sorunu çözümlenmiştir.

Bir başkent olarak savunmaya uygun konumuna rağmen, imparatorluğun kuzeyinde ve sürekli akınlarından zarar gördüğü Kaşka'lara yakındır. Önemli ticaret yollarına göre uzak konumdadır. Bu nedenle bir ticaret kenti olarak gelişmemiştir. Vergi toplayan ve her yıl savaş ganimeti depolayan "başkent" olarak ekonomik gücü elinde tutmuştur. Gücün ve zenginliğin tek bir kentte toplandığı devletlerde başkentin yıkılması veya terk edilmesi devletin de sonu olmaktadır. Hattuşa da Anadolu'yu sarsan göçler sırasında kral ailesi tarafından terk edilmiş ve yağmalanmıştır. Fakat küçük bir köy olarak Büyükkale'de varlığını M.S 11. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Urartu Devletinin başkenti **Tuşpa** kenti,Van gölünün doğusunda ovadan 100m yükseklikte kalker tepe ve eteğinde kurulmuştur. Yerleşim tarihi kuzeydeki " aşağı mahalle'de (Van kalesi höyüğü) M.Ö Üçüncü binyıla kadar inmektedir.[33] Asur kaynaklarında geçen ve Asurlu'lar tarafından yıkılan Urartu Devletinin ilk başkenti "Sugunia" ve ikinci başkenti "Arzaşkun"un yerleri tam belirlenememiştir.[34] Yeni başkent Tuşpa için yönetimin yer aldığı savunmaya uygun bir kale inşası için bir tepe seçilmiştir. Bu askerî amaçlı bir seçim olmakla beraber, kentin genişlemesi ve halkın oturması için geniş bir ova, zengin su kaynakları ve başkenti ülkenin her tarafına bağlayacak doğal yolların birleştiği bir mevkii olarak, uygun koşullara sahiptir. Başkent, Kotur çayı vadisinden İran'a, Tatvan-Bitlis kenti arasında "Rahva düzlüğü" üzerinden Güneydoğu Anadolu'ya, Muş- Bingöl-Elazığ üzerinden batıya bağlanmaktadır. M.Ö Birinci binyıl içinde dünyanın en görkemli ve kalabalık başkentlerinden birisi olmuştur[35] Bir kale- kent olan Tuspa, bir tepe üzerinde "iç kale" ve tepenin güney ve kuzey eteğinde "aşağı kent" olmak üzere iki kısımdır. İçinde kral ailesi ve soyluların oturduğu, saray, tapınak, resmi devlet depolarının olduğu "iç kale", ovadan 100m yüksekliğinde dar (70-80m) uzun (1300m) kalker bir tepe üzerindedir. Kale, güneyden sarp bir uçurum, kuzey yamaçta savunma sistemleri, doğu ve batıda ana kayaya oyulan hendeklerle korunmaktadır. Halkın oturduğu "aşağı kent" ilk olarak güneyde kurulmuş, surla çevrilmiş, nüfus artınca surun dışına taşmış, kuzey etekler de dahil olmak üzere tüm kaleyi çevreleyen mahalleler oluşmuştur.[36] Van ovasında eteklerden uzaklaştıkça ünlü bağ ve bahçelerin yer aldığı kraliyet arazileri uzanmaktadır. Bağ ve bahçeleri sulamak ve hendekleri doldurmak için Gürpınar Ovasının bir su kaynağının suları,bir sulama kanalıyla (Menua kanalı) Van ovasına taşınmıştır.[37] Urartu Devletinin yaklaşık 200 yıllık başkenti Tuşpa M.Ö 7.yüzyılda Asur saldırısı sonucu harap olunca,dar ve uzun tepe üzerindeki iç kalenin genişleme olanağı olmadığından,devletin yönetim merkezî 7km uzaklıkta Zımzım dağı kayalıkları üzerinde yeni kente taşınmıştır (Rusahinili).[38] Tuşpa ile aynı coğrafî koşullara sahip bu kentin çevresindeki toprakları sulamak için Erek Dağı üzerine yapılan Rusa Barajından (Keşiş Göl) su getirilmiştir.[39] Tuşpa, yönetim merkezî olmadığı zamanlarda da varlığını devam ettirmiş, aşağı kent I.Dünya Savaşında tahrip olunca (1918) Van gölünün 7km doğusunda yeniden kurulmuştur (Van).[40].Rusahinili ise M.Ö 7.yüzyılda İskit akınlarıyla tahrip olmuş ve bu yıkımdan sonra tekrar yerleşilmemiştir (Toprakkale).

---

32 A.B.Seeher," Hitit Dünyasına Kısa Bir Bakış", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi,** 2001, Yapı ve Kredi yay., İstanbul,s.17.

33 T.Tarhan, "Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi", **Urartu: Savaş ve Estetik,** 2003, İstanbul, s.85

34 O.Belli, " Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", **Urartu: Savaş ve Estetik,** 2003, istanbul, s. 51.

35 V.Sevin-A.Özfırat " Van/ Altıntepe Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.217

36 T.Tarhan, aynı, s.94

37 O.Belli, "Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s. 400

38 O.Belli, "Urartu Krallığının İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.223

39 O.Belli,"Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.400

40 S.Erinç. **Doğu Anadolu Coğrafyası,** İ.Ü Edebiyat Fakültesi yay. 1953, İstanbul,s.75.

Anadolu'nun M.Ö Birinci binyılda üç merkezî devletin Tuşpa ve Sardeis'le birlikte başkentinden birisi olan **Gordion,** bir devlet merkezî oluşunu, ticaret yollarına göre konumuna borçludur. M.Ö İkinci binyılda Hitit Döneminde küçük bir kent iken, Hitit Devleti yıkıldıktan sonra terk edilen Hitit kale-kentlerine yerleşen Phrgler, ticaret yollarına göre içeride kalan Hattuşa yerine, ticaret yolu üzerinde bulunan Gordion'u başkent olarak seçmişlerdir. Sangarios (Sakarya) ve Tembris (Porsuk) nehirlerinin birleştiği yerin kuzeyinde, Porsuk nehrinin sağ yakasında alçak bir tepe üzerinde surla çevrili bir " kale" ve onun batısında ve güneyinde "aşağı kent"ten oluşmaktadır. Kent, doğuda Ankyra (Ankara)–Melitene (Malatya) üzerinden Mezopotamya'ya bağlanmaktadır. Batıda Porsuk çayı vadisiyle, Gediz vadisinde Sardeis'e, Sakarya nehri vadisiyle kuzeye bağlanmıştır. Bütün akarsu boyu kentleri gibi nehrin yatak değiştirmesinden ve taşkınlardan zarar görmüş bundan yapay olarak yükseltilmiş zeminlerle korunmuştur. Kentin yönetim,askerî, ticarî işlevleri yanında Sardeis'e giden ticaret yolu üzerinde kervanlara konaklama işlevi de bulunuyordu. M.Ö 8.yüzyıl ortalarından M.Ö 7.yüzyıl başına kadar süren parlak dönemi doğudan gelen istilâ sonucu (Kimmerler) son bulmuştur. (M.Ö 690). Bu tarihten sonra artık bir Lidya kenti olarak yaşamış, Pers istilâsı sonucunda Pers eyalet sistemine dahil olmuştur.

Bir diğer başkent **Sardeis'** in küçük bir köyden,bölgenin merkezî kenti ve Batı Anadolu'nun yönetim, ticarî ve dinî merkezine ulaşan evriminde, başlıca etken coğrafî konumudur. Kuruluşunda önemsiz görünen küçük bir ovada bir dere kenarındaki konumu, bölge ve ülke ölçeğinde onu başkent ve dünyanın en zengin kenti yapacak coğrafî özelliklere sahiptir. Batı Anadolu'nun Mezopotamya ile ticaret yollarının en uygun koşullarda sokulmasını sağlayan iki vadiden (Maiandros-B.Menderes ve Hermos-Gediz), Gediz vadisi üzerindedir. Batı Anadolu, Gediz vadisinde Sardeis-Therai (Uşak)-Kotiaion (Kütahya)-Dorylaion (Eskişehir)-Gordion- Ankyra (Ankara) üzerinden Mezopotamya'ya bağlanmaktadır. Sardeis, Gediz vadisiyle, kıyıda Smyrna'ya (İzmir), Bozdağlar ve Nif dağı arasında Karabel geçidi ve K.Menderes nehrinin kolu Fitrek çayı vadisiyle Ephesos'a bağlanmıştır.[41] Kuruluşunda rol oynamayan güneyindeki Tmolos dağları (Bozdağlar), kentin kaderini değiştirecek dünyanın en önemli yer altı kaynağı "altın"a sahiptir. Dağdaki kayaçlardan erozyonla aşınarak sel ve yağmur sularıyla Paktalos (Sart) çayına karışan altın- gümüş karışımı cevherlerin, Paktalos çayı çakılları içinde yerini alması kenti, bu yatakların sahibi yapmıştır. Altın, arıtılması ve işlenmesiyle ticaret malları arasında yerini alarak Lidya'nın ekonomik gücünü artırmıştır (M.Ö 7.yy).Kent, Paktalos çayının Hermos (Gediz) ırmağına döküldüğü noktanın 6km güneyinde kurulmuştur.[42] Bozdağlardan ayrılıp kuzeyde ovaya doğru üzerinde iç kalenin bulunduğu sırtın batısından Paktalos çayı,doğusundan Tabak deresi geçmektedir. Kent içme suyunu bu dereden sağlamıştır.[43] Paktalos çayının sağ yakasında ortalama yüksekliği 100m olan bir ovada, halkın oturduğu "aşağı kent" ile 400m yükseklikte bir tepede yönetimin oturduğu "kale"den oluşan kent, mekânsal olarak da genişlemiş ve nüfusu da artmıştır. Kentin yönetim ve askerî fonksiyonları yanında ticarî, sanayi ve dinî fonksiyonu da önem kazanmıştır. Kentin "ticaret alanı" Paktalos çayı sağ yakasında küçük bir "pazar yeri" doğu ve batı mallarının satıldığı,kentlerde ilk olarak görülen dükkanlarla daimî bir çarşıya dönüşmüş "uluslar arası ticaret alanı" olmuştur. Parayı ilk basan ulus olarak dünya ticaret tarihinin akışını değiştirmişlerdir. Ticarette "mal değişimi" veya "gümüş ağırlık" "bakır külçeler yerine "para sistemine " geçişi sağlamışladır. Bir ticaret merkezîne dönüşen kent, nehrin karşı kıyısına da yayılmıştır Bir ticaret kenti olduğu kadar bir sanayi kentidir. Dokuma sanayi (kumaş, halı), boya sanayi (yün boyama),maden sanayi (altın arıtma ve işleme), toprak sanayi (çanak,çömlek) gelişmiştir. Pazar yerine bitişik alanda "altın arıtma" ve " altın işleme" atölyelerinin toplu halde bulunduğu kesim, aynı tip faaliyetin toplandığı "organize sanayi bölgesi" durumundadır. 150 yıl parlak bir yönetim, ticaret ve sanayi kenti olan Sardeis, doğudan yayılmacı bir politika izleyen bir devletin imparatorluk düşü önünde Anadolu'da tek engeldir. Kente zenginlik getiren ticaret yolu "ordu yolu" olmuş ve bu yolla gelen Pers ordusuna yenilmiştir. Pers Döneminde de coğrafî konumundan dolayı 200 yıl eyalet sisteminin bir merkezî olmuştur.

---

41 M.Tuncel, **Ege Bölgesi Coğrafyası,** İ.Ü Edebiyat Fak.yay. 1988, İstanbul,s.51.

42 B.Darkot, "Sart" **İslam Ansiklopedisi,** cilt X,1964, İstanbul,s.237.

43 B.Darkot, aynı,s.237

## Anadolu'da Coğrafî Mekân ve Siyasal Gücü

### 1- Kıyılar ve Siyasal Düzen

Anadolu kıyılarının coğrafyası, denizler, kıyı jeomorfolojisi, kıyı gerisinin yüzey şekilleri, hidroğrafya, ve bölgenin iklimiyle birlikte devletlerin siyasal tarihini etkilemiştir. Karadeniz ve Akdeniz az girintili çıkıntılı boyuna yapılı aynı jeomorfolojik özelliklere sahip, Ege kıyıları ise Antalya Körfezi güneyinde Gelidonya burnuna kadar girintili çıkıntılı enine yapılı özelliğe sahiptir. Bu durum Ege kıyılarında çok sayıda "koy"a liman özelliği kazandırmıştır. Coğrafî konumu bakımından Ege Denizi batı kıyılarından ve adalardan denizci kavimlerin istilâsına uğramış ve koylarda kurulan limanlar deniz ticaretiyle zenginleşerek kent- devletlere dönüşmüş, merkezî güçlü devletlere karşı koyabilmiştir. Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında koylar, genellikle rüzgârlara açıktır ve bu nedenle büyük liman kentleri gelişmemiştir. Burada kurulan kentler Ege Denizi kıyılarında bir başka kent-devlete bağlı kalmıştır. Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında kıyı gerisinde dağların denize paralel ve yüksek sıralar oluşturması ve az geçit vermesi de kıyıların iç kısımla ticaretini önlemiştir. Fakat coğrafî konumu nedeniyle Suriye ve Mezopotamya'ya yakın olan Doğu Akdeniz kıyıları, bu bölgedeki kültürel gelişmelere koşut bir gelişim göstermiş, Orta Toroslar'daki geçitlerle İç Anadolu ile bu bölge arasında kültürel bağ kurmuştur. Kıyı gerisindeki hidroğrafyanın olumsuz etkisi ise akarsuların başlangıçta nehir limanı özelliği de kazandırdığı limanları, getirdiği alüvyonlarla doldurarak işlevini yok etmesidir. Ege Denizi'nin deniz ticaretine olanak tanıyan bir diğer özelliği, yazın kuzeybatıdan esen "eteziyen" rüzgârlarıdır. Bunun nedeni rüzgârların batı ve Orta Avrupa'daki yüksek basınç sahasından Kuzey Afrika'daki alçak basınç sahasına doğru hareketidir.[44] Ege Denizi ve doğu Akdeniz'de Mayıs sonundan Eylül'e kadar düzenli olarak esen bu rüzgârlar, yelkenli gemilerin rüzgâr gücüyle Ege Denizi kıyılarındaki limanlardan Suriye ve Mısır kıyılarına gitmesini kolaylaştırarak deniz ticareti üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bu nedenle "ticaret rüzgârları " olarak adlandırılır. Ticaret gemileri Ege limanlarında, Doğu Akdeniz ve Suriye limanlarına gitmek için bu rüzgârları beklemektedir. Fakat Ege ve Akdeniz'de arada sırada oluşan fırtınaların ticaret gemilerini batırdığı çok sayıda gemi enkazından anlaşılmaktadır. 1958 yılında Gelidonya burnunda M.Ö 1300 yılına ait ve 1982 yılında Uluburun açığında (Kaş) bulunan M.Ö 1200 yılına ait gemi enkazları bu dönemin ticaretine ait bilgiler vermektedir.

Tarihsel çağlarda kıyılar gemi yapımını bilen denizci kavimlerin hâkimiyetinde kalmış, karasal devletler kıyılarda sürekli hâkimiyet kuramamış, deniz ticaretini bu kıyılardaki halkların limanları ve gemilerini kullanarak yapmışlardır. Kıyıların Anadolu'nun siyasal hayatına etkisi, "boğazlardan geçişin yarattığı sorunlar", Ege Denizi batı kıyıları ve adalardan Anadolu kıyılarına "göçler" ve bu göçlerin devamı olarak "ticaret sömürgelerinin kurulması " olmak üzere üç gurupta toplanabilir.

**Boğazlar Sorunu:**

Çanakkale Boğazında bilinen ilk yerleşim yerleri, kıyı çizgisinin günümüzden farklı olduğu Boğaz'ın Ege Denizine açılan ağzından içeriye doğru derin girinti yapan bir koyun batısında (Kumtepe) ve güneybatısında (Beşiktepe) kurulmuştur (M.Ö 6000). M.Ö 5000/4000 yıllarında denizin Pınarbaşı köyüne kadar içeri sokulduğu belirlenmiştir.[45] İlk yerleşmenin kuruluş amacı mekânın tarım, avcılık, su kaynakları bakımından uygun olmasıdır. M.Ö Üçüncü binyılın başlarında koyun doğu kıyısında Troya kurulunca bölgenin merkezî olmuştur. Ege Denizinde deniz ticareti gelişince Troya'nın yeri, kuzeyindeki koyun ve Ege denizindeki küçük koyların, liman özelliği nedeniyle denizle ilgili farklı bir önem kazanmıştır.

M.Ö Üçüncü binyılın başlarında etrafı surlarla çevrili bir kent olmuş, M.Ö Üçüncü binyıl sonlarında ticarî ilişkileri uzak bölgelere yayılan ve kültürel gelişme gösteren kent (tunç, çömlekçi çarkı) yangınlar geçirse de M.Ö 1700 yılında Troya (VI) artık önemli bir yönetim ve üretim ve ticaret merkezidir. Hammadde kaynakları (maden, kereste) bakımından zengin olan kent, dokumacılık, altın madenciliği, at yetiştiriciliği, erguvan boyamacılında gelişmiştir.[46] Troya VI nın coğrafî konumundan kaynaklanan üstünlükleri vardır. Boğaz'ın girişinde Akdeniz- Karadeniz arasındaki deniz ticaretini denetlerken, Asur Devleti zayıfla-

---

44 A.Ardel, **Klimatoloji,** İ.Ü Edebiyat Fak.yay. 1973, İstanbul,s.235

45 İ.Kayan Alüvyon Ovasının Jeomorfolojisi ve Paleocoğrafik Açıdan Rekonstrüksiyonu",**Troia,** Homer yay., 2001,İstanbul s.312

46 D. Mannsperger, "Kserkses'ten Fatih Sultan Mehmet'e Kadar Troia Geleneği", **Troia,** Homer yay., 2001, İstanbul, s.103

yıp Anadolu'da "karum"lar yoluyla yaptığı ticaret sona erince Troya (VI)'nın Anadolu kara ticaretinde payı artmış, kara ve deniz ticaretinin birleştiği önemli bir liman kenti olmuştur. Bu ticaret yolunun güvenliğini de Anadolu'nun güçlü devleti Hititlerle, daima müttefik olarak garanti altına almıştır. Karadeniz'e çıkan gemilerden aldığı "liman vergisi" için limanda kalış süresini, rüzgâr yönü ve hızı belirlemektedir. Yelkenle güvenli seyir için rüzgâr hızının 7 m/sn'nin altında olması gerekir. Çanakkale Boğazında hâkim rüzgâr yönü kuzeydoğudur (poyraz). Kuzeydoğu rüzgârı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir vadi şeklinde uzanan Boğaz oluğunda frekansını artırır ve günlerce devam eder. Yaz mevsiminde Boğaz'da durgun bir sabahla başlayan (rüzgâr hızı 3/4 m/sn) gün içinde öğleden sonra rüzgâr hızı iki kat artar ve 7 m/ sn'nin üzerine çıkar, gün batarken tekrar hafifler. Yaz mevsiminde ayda ortalama 8-9 gün kuvvetli rüzgâr eser (hızı 10m/sn üzeri). Fırtınalı günlerde poyraz rüzgârının hızı 23m/sn üzerine çıkmaktadır. Yelken gücüyle kuzeye gidecek gemiler için yazın esen kuzey rüzgârlarının hafiflemesi veya güney rüzgârları için sonbaharı beklemek gerekmektedir. Limanda bekleme süresinin uzunluğu nedeniyle "rüzgârın zengin ettiği kent" denilmiştir. Bilimsel araştırmalar sonucunda Troya'da liman tesisleri kalıntıları bulunamamıştır.[47] Troya'nın kuzeyinde yer alan koy, kuzey rüzgârlarına açık olması nedeniyle gemiler, kuzey rüzgârları estiği zaman batıda Ege Denizine açılan küçük koylarda günümüzde alüvyonla dolan Beşik (Beşige) koyuna demirlemiş olmalıdır. Ayrıca Tenedos adasının (Bozcaada) her yönden esen rüzgâra kapalı demirlemek için uygun bir koyu bulunmaktadır. Araştırmalarla liman tesisleri bulunamamış olmakla beraber, günümüzde yatların karada kurulan "çekek yerleri"ne çekilmesi gibi,tarihsel çağlarda da yelkenli ticaret gemilerinin koylarda karaya çekilmesi mümkündür. Zenginliğini sağlam surlarla koruyan, genişleyen aşağı kentin çevresini hendeklerle çeviren ve Yakın Doğu'nun bir metropolü olan Troya VI'nın sonunu da gelişimini hazırlayan konumu belirlemiştir. Ege Denizi'nde deniz ticareti rekâbetinde Karadeniz'e yayılmaya çalışan Ege Denizi batı kıyılarında yer alan, Miken kent-devletleri için, Boğaz'ın girişini denetleyen Troya (VI) artık önemli bir sorundur. Hitit Kralı'nın da Mikenler'le Ege Denizin'de, adalar yüzünden sorunları bulunmaktadır. Hitit Devleti'nin müttefiki olan Troya'nın, Miken kent-devletleriyle arası bu nedenle de açıktır. İlk Boğazlar sorununun yol açtığı savaşın koşulları oluşmuştur. Bilimsel araştırmalar Hitit Devleti'yle çağdaş olan Troya VI'nın bir depremle, Troya VIIa'nın bir savaşla son bulduğunu ortaya çıkarmıştır (M.Ö 1183)[48]. M.Ö 7.yüzyılda Ege'de Troya adlı bir kentin savaşla sonunu anlatan bir destandan (Ilyada) yola çıkarak bulunan Troya kenti çevresinde, destandaki savaşın kanıtları aranmaktadır. Troya'da yazının olmadığı bir zamanda geçen savaş için ilk kanıt, Hitit yazılı belgelerinden gelmektedir. Hitit belgelerinde adı geçen Wiluşa kenti ile Troya'nın aynı kent olduğu ispatlanmıştır. Ilyada destanında adı geçen bir prensin (Paris-Alaksandros) Hitit çağında yaşadığı,Hitit'lerin "Alakşandu Antlaşması"nın yazılı belgesiyle kanıtlanmıştır.Anadolu'da siyasî konfederasyon kuran, Hitit Devleti, bu savaşa Anadolu kent- devletlerini yardıma göndermiş olmalıdır. Kentin yerinin bulunmasında olduğu gibi destandaki savaş mekânı ile Troya çevresindeki coğrafî mekânla benzerlikler aranmaktadır. Ilyada metninde bir ovada (Scamandros ovası), iki nehrin kavşağında (Scamandros ve Simoeis çayları ve kolları)) bir kent, çok pınarlı bir dağ (İda dağı), rüzgârların dövdüğü bir şehir, bir nehrin iki pınarı, Thrakia yönünden esen Boreas (poyraz) rüzgârları tanımına Çanakkale Boğazında, Kara Menderes ve Dümrek çayları kavşağında kuzey rüzgârlarının hâkim olduğu mevkide Troya kenti uymaktadır. Su kaynakları açısından zengin olan yörede yer almasına rağmen (Pınarbaşı ve Dümrek kaynakları) destanda geçen kente yakın sıcak su kaynağının alüvyonlar altında kaldığı sanılıyor.[49] Eğer destandaki bu savaş yapılmadıysa da Troya'nın aynı nedenlerle diğer kent- devletlerle defalarca saldırıya uğradığı belirlenmiştir. Kentte çok sayıda saldırı ve yangın izi bulunmaktadır. M.Ö 1200'lerde bütün Batı Anadolu'yu etkileyen Orta Anadolu'da Hitit Devletini yıkan göçler döneminde yakılıp yıkılan bir Troya vardır. Troya M.Ö 700'de İlion adıyla tekrar kurulsa da eski parlak dönemine bir daha ulaşamamıştır. Coğrafî mekânın getirdiği zenginliği mekân tekrar geri almıştır. Scamandros ve Simeois çaylarının getirdiği alüvyonlarla kıyı ilerleyerek koylar bataklık durumuna gelmiş ve liman özelliği kaybolmuştur. M.S 4. yüzyılda B.Contantinus başkentini burada kurmak istemiş ve ilk liman tesislerinin yapımına başlatmış fakat liman için uygun olmadığından vazgeçmiştir. Başkentine Sarayburnu'nu seçmesinin birinci nedeni ise Haliç'in

---

47 İ.Kayan,aynı s.313

48 M.Korfmann, "Troia M.Ö 2.ve 3. Binyılda Ticaretin Kesişme Noktası", **Troia,** Homer yay., İstanbul, s.349

49 İ.Kayan, "The Water Supply of Troia", **Studia Troica,** Band 10, 2000, s.141

liman özelliğidir. Çanakkale Boğazıyla aynı fiziki coğrafya özelliklere sahip olan İstanbul Boğazının bir metropol yaratması, bize tarihte Çanakkale Boğazı'nın nasıl bir metropol yaratabildiğinin göstergesidir.

**Denizyoluyla Göçler:**

M.Ö İkinci binyılda kıyılar iki defa batıdan "göçler" şeklinde istilâya uğramıştır. Birinci istilâ M.Ö 1400 yılından başlayarak Yunanistan'da kent-devletler kuran Mikenlerin göçleridir. Batı Anadolu kıyılarına yapılan bu göç hareketi, Miken uygarlığı kuzeyden gelen kavimlerle (Dor'lar) son buluncaya kadar devam etmiştir. İkinci olarak M.Ö 1200 lerde Miken uygarlığının son bulmasıyla Anadolu kıyılarına göç hızlanmıştır. Çünkü bu dönemde Anadolu'da da güçlü bir devletin yıkılmış (Hitit Devleti) ve kıyılarda merkezî güçlü bir yönetimin bulunmamaktadır. Bu göçlerin amacı,topraklarının istilâsı sonucu yerlerinden olan toplumlar için "tarım toprağı bulmak" ve "yurt edinmek" tir.Denizden göçler M.Ö 8.yüzyıldan itibaren "ticaret" amaçlı olmuştur. İlk gelen Aioller İzmir- Gelibolu arasına, İon'lar İzmir-Bodrum arasına, Dor'lar Bodrum- Datça yarımadasına yerleşmişlerdir. Geldikleri yerde yerli halkla genellikle anlaşarak yerleşmiş, mevcut yerleşmeler gelişerek kent- devlet olmuştur. Türkiye'nin bu dönemdeki tarihsel siyasî coğrafyasını, günümüzdeki kıyı çizgisiyle açıklamak mümkün değildir. Çünkü Anadolu kıyılarındaki dere ağızlarındaki koylar ve akarsu ağızlarındaki körfezler yüzyıllar boyunca akarsuların ve derelerin getirdiği kum ve çakıllarla dolarak kıyı denize doğru ilerlemiştir. Batı Anadolu'da Kaystros (K.Menderes) nehri ağzında kıyı çizgisi M.Ö VII. Yüzyılda Kurutepe-Selçuk arasındadır.[50] Kıyı günümüze kadar yaklaşık 9km ilerlemiştir. M.Ö V.yüzyılda Maiandros (B. Menderes) ağzında kıyı çizgisi Priene ve Myus arasında günümüzden 20km içeridedir.[51] Göçmenler bu kıyılarda geniş körfezlerde yerli halkın yerleştiği küçük koylar ve yarımadalara yerleşmişlerdir. Bu yer seçiminde amaç bir veya iki koyu liman olarak kullanmaktır. Bu kentlere M.Ö 8. ve 7.yüzyıllarda parlak bir liman kenti dönemi yaşatan bu yer seçimi, gelecek yüzyıllarda bu kıyıların siyasî tarihini değiştiren en önemli nedendir. Bu kentleri gelecek yüzyıllarda kaçınılmaz bir son beklemektedir. Bu dönemin en zengin iki kenti Efesos ve Miletos'un bu dönemdeki izleri alüvyonlar altındadır. Fakat araştırmalar Efesos'un Pion dağı (Panayır dağı) kuzey eteğinde ve bir koyun (Koressos) kıyısında önemli bir liman kenti olduğunu göstermektedir.Bu kent M.Ö 6.yüzyılda Lidya devletinin limanı olmuş M.Ö 4.yüzyılda Pers egemenliğine girmiştir. Bir diğer kent ise Anadolu kıyılarında kurduğu kolonilerle bir"deniz imparatorluğu" gücüne erişen Miletos'tur. Aşağı Büyük Menderes ovasının körfez olduğu çağlarda, körfezin güney kıyısının batı ucunda bir yarımada ve bir tepenin eteğinde (Kalabak tepe)M.Ö İkinci binyıl başında Miken, İkinci binyıl sonunda İyon göçmenlerinin yerleşim yeridir. Yarımadanın konumu kente 4 liman olanağı sağlamıştır. Körfezin batı ucunda yer alması körfezdeki diğer kentlere göre daha uzun süre yaşamasına olanak vermiştir. Çünkü Körfezdeki küçük koylarda Priene ve Myus kenti limanları M.Ö 5.yüzyıldan itibaren dolmaya başlamıştır. Miletos kenti M.Ö 5.yüzyılda Persler tarafından yıkılmıştır.

Anadolu'ya gelen göçmenler bir çeşit ulusal federasyon sayılabilecek birlikler (İon Birliği, Aiol Birliği, Dor Heksapolisi) kurmuşlardır. Yerli halk Karya'lılar da ulusal bir federasyon (koinon) etrafında birleşmişlerdir. Dinî yapıda olan bu birlikler siyasî konfederasyona dönüşmediği için bu kentler Lidya Devleti ve Pers Devletine karşı birleşerek güçlü bir savunma yapamamışlardır.

**Ticaret Sömürgeleri:**

Anadolu'da yerli halkın ticaret yoluyla sömürülmesinin ilk başlangıcı M.Ö Üçüncü binyıl sonlarında Akad Devleti tarafından yapılmıştır. Anadolu'daki beyliklerin bu ticarete karşı birleşip savaştıkları bilinmektedir. Bu ticaret Mezopotamya'daki karışıklıklarla kesintiye uğramış, Asur Devleti ile M.Ö İkinci binyıl başlarında yeniden başlamıştır. Asurluların Orta Anadolu'nun hammadde bakımından zengin kentlerine ticaret mahalleleri kurması, yüksek faizle halka borç mal satması bir sömürüye dönüşmüş, Hitit Devleti ise bu çeşit ticarete izin vermemiş, dış ticareti devlet kontrolü altında tutmuştur.

Anadolu kıyılarında ilk ticaret sömürgeleri (Tarsos, Phokaia), Doğu Akdeniz'de Suriye kıyılarında kent-devletlerde oturan Fenikeliler tarafından kurulmuştur. Fakat Fenikeliler Ege Denizi kıyılarında deniz ticaretini ellerinde tutan kent- devletler yüzünden sömürgelerini genişletememiş Batı Akdeniz kıyılarına yönelmişlerdir. Fenikeliler kent-

---

50 S.Erinç, "Gediz ve K.Menderes Deltalarının Jeomorfolojisi", **IX. Coğrafya Meslek Haftası,Bildiriler**, 1955. İstanbul, s.65.

51 B.Darkot, "Ege Haliçlerinin Menşei ve Tekamülü", **Coğrafi Araştırmalar I**, 1938,İstanbul,s.48.

devletlerin bu politikasına, Perslerin Anadolu'yu işgali sırasında donanmalarını Pers hizmetine sokarak karşılık vermişlerdir. Ege Denizi kıyılarındaki kent-devletlerin, Akdeniz, Marmara Denizi ve Karadeniz kıyılarında M.Ö 8.yüzyılda başlayıp M.Ö 6.yüzyıla kadar devam eden istilâ hareketinin amacı "ticaret sömürgesi" kurmaktır. Öncelikle Ege Denizi batı kıyılarından Anadolu'ya başlayan göçlerin başlıca nedenleri nüfus artışı, toprak yetersizliği ve kuraklıktır. Kentler buna Anadolu kıyılarına sürekli göç göndermek yoluyla çözüm bulmuşlardır. Batı Anadolu kıyılarındaki kent-devletlerin M.Ö 7.yy dan itibaren Marmara Denizi ve Karadeniz'e doğru bu göçe katılmalarının nedeni ise Batı Anadolu'da Lidya Devletinin kuruluşudur. Bu yüzyıla kadar iç kısımla güçlü bir devlet olmadığı için ticaret yapabilen bu kent- devletler, onları kendisi için tehlike gören Lidya Devletinin, kendi toprakları üzerinden bu ticareti vergiye bağlaması nedeniyle sıkıntıya düşmüşlerdir. Güneybatı kıyılarında da yerli halk Karyalı'lar iç kısımlara sokulmalarını engellemektedir.Geldiklerinde yeterli toprağı olan fakat artık genişleme olanağı kalmayan kent-devletler nüfusları artınca, yeni tarım toprakları ve ticaret alanları aramaya başlamışlardır. Anadolu kıyılarındaki ticaret sömürgelerinin kuruluşu ve yapısı Asur ticaret sömürgelerinden farklıdır.Göç ettikleri ana kente bağlı bu "ticaret sömürgeleri"nin kuruluş yeri seçimini "bilicilik merkezleri"nde kâhinler yapmaktadır.[52] Fakat kentlerin kuruluş yerlerinin uygunluğuna bakılırsa kâhinlerin önceden bilgi topladığı kesindir.Bu kentlerden Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kerasous (Giresun), Trapezous (Trabzon) uygun konumlarıyla günümüze kadar gelmişlerdir. Denizci olan ve tekne yapmayı bilen bu kavimler için en uygun yerler çift liman olanağı sağlayan yarımadalardır. Yarımadalar rüzgâr yönüne göre korunaklı iki liman olanağı sağlar.Ayrıca üç tarafı denizle çevrili olduğu için kara baskınlarına karşı savunmak kolaydır. Pitane (Çandarlı), Gryneion (Çandarlı Körfezi), Kyme (Nemrut koyu), Myrina (Çandarlı Körfezi), Phokaia (Foça), Symrna (İzmir/ Bayraklı), Klazomenai (Urla), Miletos, İasos (Kıyıkışlacık), Side, Kyzikus (Belkıs) ve Sinope yarımada üzerinde kuruludur. Kentlerin çoğu Erythrai (Ildırı), Teos (Sığacık), Lebedos (Gümüldür koyu), Notion (Ahmetbeyli), Ephesos, Priene, Halikarnassos, Knidos, Kaunos deniz kıyısındadır. Bir kısmı Neandria (Kayacık), Assos (Behramkale), Aigai (Köseler köyü Gün dağı üzeri), Larisa (Menemen kuzeyi), Temnos (Göcece köyü, Kuyucak tepe üzeri), Kolophon (Cumaovası Değirmendere bir tepe üzerinde) denize yakın fakat içeride kurulmuştur. Nehir ağızları da iç kısımla bağlantı sağlamak ve verimli tarım toprağı için önemlidir.

Ana kentten bir kurucu başkan önderliğinde ayrılan halk, gittikleri yerde önceden kurulmuş bir yerleşim yerinde dirençle karşılaşmadıkları zaman yerleşerek, dirençle karşılaşınca boş bir kıyıya yerleşerek kent kurmuşlardır. Ekonomik olarak ana kente bağlı olduklarından, deniz aşırı uzaklıktaki ana kentlerine tahıl ve maden götürüp kentlerinin ürünlerini (zeytinyağı, şarap, çanak-çömlek, dokuma) pazarlamışlardır. İhtiyaçtan başlayan bu ticaretin sağladığı sermaye birikimi ile zenginleşen sömürgeler ana kentten ekonomik bağını koparıp yeni ticaret sömürgeleri kurmuşlardır. Batı Anadolu'da en fazla ticaret kolonisi kuran kent- devlet Miletos'tur (90 adet).Kent- devletlerden Efesos ve Smyrna, Lidya Devletiyle anlaşıp limanlarını Lidya Devletinin hizmetine açmış, bunun karşılığında iç kısımla ve doğuyla ticaret yapmış ve sömürge kurmamışlardır. Batı Anadolu'da ticaret sömürgesi olarak kurulan kentler direnseler de Pers hâkimiyetine girmişlerdir.

### 2- Ekonomik Çıkar Alanları: Madenler

Tarihsel çağlarda kent-devletler, devletler ve imparatorluklar için "maden yatakları" gücün ölçüsü olmuştur. Maden ve madenî eşyalar dış ticaretin en çok gelir getiren malları olduğu gibi, devletlerin varlığını devam ettirmesi bakır, tunç ve demir silahlara doğru gelişen "silah teknolojisine" sahip olmakla mümkündür. Maden yataklarına ve maden teknolojisine sahip küçük kent- devletler, güçlü devletlerin merkezî idaresine direnip bağımsız yaşamaya çalışmışlardır. Maden yataklarına sahip olmayan devletler ise bunu "ticaret " veya "savaş" yoluyla elde etmeye çalışmışlardır.

Anadolu'nun maden olarak kullanılan ilk yer altı kaynağı Paleolitik boyunca kullanılan "sert kayaçlar"dır (çakmaktaşı, obsidiyen, kuvarsit). İnsan bakır bulununcaya kadar silahlarını taştan yapmıştır. İnsanın madeni bularak kullanması yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Çağ'da olmuştur (M.Ö 9000)[53]. İlk bulunan maden bakır ve bazı

---

[52] A.Akarca, **Şehir ve Savunması,** Türk Tarih Kurumu yay.,1987, Ankara, s.21

[53] U.Esin, **İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II,** İ. Ü Edebiyat Fak.yay.1981, İstanbul,s. 236

minerallerdir (malakit, azurit, sinaber, limonit). İlk maden teknolojisi ise bakırın ilkel yöntemlerle ısıtılıp dövülmesidir. Bu şekilde yapılan boncuk, iğne gibi eşyalar metal işçiliğinin ilk örnekleridir. Madenin ilk kullanım şekillerinde birisi de "boya" yapımıdır. Malakit, azurit, sinaber (cıvasülfür), limonit mineralleri dövülerek yeşil, mavi, sarı gibi renkler elde edilmiş ve duvar süslemelerinde kullanılmıştır (Çatalhöyük M.Ö 6600).

Anadolu'da maden teknolojisinin başlangıcı bakırın ergitilmesidir (Çatalhöyük M.Ö 6000). Tarihte bir çağ başlatan bakır (Bakır Çağı), Tunç Çağının da ana madeni olmuş, demirin yaygın kullanılmaya başlandığı M.Ö Birinci binyıla kadar yaklaşık 5000 yıl önemini korumuştur. Doğada bulunan bakıroksit cevherinden bakırı ayırmak ve bakır eriğini tekrar tabaka haline getirmek için gereken yüksek sıcaklık için (1100- 1200° C) kullanılan odun kömürü nedeniyle çok miktarda ağaç tüketilmiştir. İlk maden alaşımı "arsenikli bakır " M.Ö Dördüncü binyılda yerini, bakıra az bir oranda katılan kalayla (%5-10) elde edilen "tunc"a (bronz) bırakmıştır. Bu alaşım yeni bir çağ başlatırken bakırın oksitlenmesine engel olan "kalay" önem kazanmaya başlamıştır. Çünkü Orta Doğuda artan "tunç" gereksinimin seri olarak karşılayacak "kalay" yataklarının yeri belirlenememiştir. Kalayın bu nedenle ticaret yoluyla Orta Doğuya ve Anadolu'ya getirildiği tahmin edilmektedir. Küçük yataklar ise artan üretimle tükenmiştir. Kalay, demir madeni yaygın kullanılıncaya kadar 3000 yıl en önemli ticaret hammaddesi olmuştur. "Kalay ticaret yolları"nın denetimini elinde bulundurmak, güçlü devletlerin başlıca politikasıdır. Bakır ve kalayın deniz ticaretinde önemli yer tuttuğu batık ticaret gemilerinin enkazlarından anlaşılmaktadır. M.Ö 1200 yılına tarihlenen 12m.lik Fenike ticaret gemisinde (Gelidonya batığı) bakır külçeler bulunmuştur.[54] Kaş açıklarında Uluburun'da batan (M.Ö 1300) bir ticaret gemisinin enkazından 10 ton bakır külçe ve ayrıca kalay külçeler bulunmuştur.[55]

Anadolu'da bakırın ergitilmesi sırasında yan ürün olarak tanınan demirin bulunuşu ile yaygın olarak kullanımı arasında 1500 yıldan uzun bir süre geçmiştir. Hitit yazıtlarında "Anitta tableti"nde, Puruşhanda'dan (İç Anadolu'da bir kent) kral Anitta'ya "demirden bir taht ve demirden bir asa hediye olarak getirildiği "yazılıdır.[56] Bu belge Demir çağının başlamasından çok önce M.Ö 1750-1650 yılları arasında Anadolu'da demirin işlendiğini kanıtlamaktadır. Çok sayıda demirci ustasının yetişmesi ve seri üretime geçilmesiyle doğada daha bol bulunan demir, tuncun yerini almış ve yeni bir çağ başlatmıştır (M.Ö 1200 Demir çağı). Demir teknolojisinin gelişimi "çelik"in bulunuşudur. Demir teknolojisini saklı tutan Hitit Devletinin "iyi demir" olarak adlandırdığı demirin "çelik" olduğu ve Hititlerin çelik tekniğini bildikleri sanılıyor.

Anadolu'nun işletilen en eski maden yatakları arasında Orta Karadeniz Bölümünde Kozlu Gümüşlük mevkiinde (Erbaa) ve Eski madencilik Mevkiinde Ezebağı (Erbaa) köyünde M.Ö Beşinci Binyılın ilk yarısında işletilen bakır yatakları bulunmaktadır.[57] Anadolu bakır yatakları bakımından zengin fakat jeolojik yapısı bakımından kalay yatakları bakımından zengin değildir ve bilinen kalay yatakları Eski Tunç Çağında tüketilmiştir.[58] Anadolu'da Hitit Devleti kurulmadan önce kent- devletler M.Ö Üçüncü Binyılda "kalay" için bu ticareti elinde tutan Asur Devletine bağımlı kalmıştır. "Kalay"ı alaşıma hazır kalay çubukları halinde hazır olarak pazarlayan Asur Devleti, Anadolu'nun başlıca kentlerinde kurduğu ticaret mahallelerinde (karum), başta "kalay" olmak üzere diğer mallarını 200 yıl pazarlamıştır. Anadolu'da dışalımı yapılan mallardan % 5 gümrük vergisi alınırken alaşıma hazır kalaydan %2-3 oranında vergi alınmıştır.[59] Anadolu'nun kalaya bağımlılığını gösteren bu durum Asur Devletini de zengin etmiştir.

Anadolu'da rezervi bakımından önemli olan Murgul (Artvin) ve Ergani yatakları olarak bilinen Maden (Elazığ)" bakır yataklar"ı güçlü devletlerin "haraç" veya "savaş" nedenidir. Hitit ve Asur Devletleri Işuwa topraklarında bulunan (Maden) bakır yatakları için savaşmışlar ve bu yataklar aralarında el değiştirmiştir. Işuwa halkı da bu madenin sağladığı zenginlik ve güçle merkezî bir idareye bağlanmaya direnmiştir. Hitit Devleti, Murgul bakır yatakları ve Orta Karadeniz Bölümündeki yataklar için sürekli savaşmıştır. Işuwa maden yataklarını Asur Devleti alınca bakır yatakları bu-

---

54 F.G.Bass, **Su Altında Arkeoloji, Homer** yay, 2003, İstanbul, s.57

55 Aynı,s.263

56 S.Alp,aynı s.55

57 E.Kaptan, "Eski Anadolu Madencilik Tarihine Ait Buluntular", **Yerbilimleri ve Madencilik Kongresi, Bildiriler,** 2000, Ankara, s.765.

58 E.Kaptan, aynı,s.765

59 E.Kaptan, " Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni", **MTA Dergisi,** no.95/96, 1983, Ankara, s.166.

lunan Alaşiya (Kıbrıs) adasını almıştır. Hititler Orta Anadolu ve Orta Toroslar'da demir yataklarını gizli tutmuş ve askerî güçle korumuşlardır.Asur Devletiyle sürekli savaş halinde oldukları için kalay ihtiyacını Doğu Akdeniz pazarından (Mari, Ugarit) sağlamışlardır. Bu nedenle politikasını Kuzey Suriye üzerinde yoğunlaştırmış ve Mısır'la da bu bölgenin hakimiyeti için savaşmıştır.

Tarihsel çağlarda madenin önemi, güçlü devletlerin maden yataklarına sahip devletlerden "maden haracı" olarak "maden" ve "madeni eşya" almasından anlaşılır. Orta ve Güney Anadolu beyliklerinden "maden haracı" alan Asur Devletine karşı Doğu Anadolu'daki feodal beylikler birleşerek Urartu Devletini kurmuşlardır. Urartu Devleti, Asur Devletini Anadolu'da maden haracından mahrum bırakmak için Kummuh (Kommagene) kralı ile dostluk antlaşması imzalayarak bir koalisyon kurmuştur ve bu koalisyona Gurgum (Maraş) ve Meliddu beyliklerini de dahil etmiştir. Fakat bu koalisyonu Asur Devleti bozarak Meliddu ve Kommagene beyliklerini tekrar "maden haracı" na bağlamıştır.[60]

Maden kaynakları, maden teknolojisi ve maden politikası Urartu Devletini Anadolu'nun en güçlü devleti yapmıştır. Maden politikası, "maden haracı alma" veya "maden alanlarına savaş" a dayanmaktadır. Asur Devletiyle maden yatakları yüzünden savaş halinde olduğundan kuzeydeki maden alanlarına yönelmiştir. Savaşla almadan önce zengin maden yataklarına sahip Çoruh vadisindeki 121 beyden 28 yılda 126 ton bakırı haraç olarak almıştır.[61] Ayrıca Malatya Kralından haraç olarak altın ve gümüş, Kommagene Kralından altın, gümüş, bronz kalkan ve bronz kazan aldıkları biliniyor.[62]

Orta Fırat Vadisinde, kuzeydoğu Anadolu'da ve Doğu Anadolu'da altın, gümüş ve gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri işleten Urartu Devleti'nin bakır (Madenköy) ve demir (Balaban ve Pürneşe) ergitme merkezleri bulunmuştur.[63] Urartu Devleti yıkıldıktan sonra Anadolu'da madencilik organizasyonu ve maden atölyeleri yok olmuştur.

Anadolu'da M.Ö Birinci binyılda yer alan Phrygia Devleti de madeni kullanmış ve tunç kaplarının ünü Asur'dan Ege Denizi batı kıyılarına kadar yayılmıştır. Aynı yüzyılda batı Anadolu'da yer alan Lidya Devletinin günümüze kadar dünya dillerine yerleşen zenginliği Tmolos dağlarının (Bozdağlar) yapısında bulunan altın yataklarından gelmektedir. Başkent Sardeis'te Bozdağ'lardan yağmur ve sel sularıyla Paktalos çayına (Sart çayı) karışan altının arıtılması için altın atölyeleri kurulmuştur. Bunlar Anadolu'nun ilk altın rafinerileridir. Bu atölyelerde cevherin içindeki alaşımlar eritilip arıtılmış ve elektron (altın gümüş karışımı)adlı beyaz altın elde edilmiştir. Altın yatakları Lidya Devletini güçlü bir devlet yapmış, batısındaki kent- devletleri baskı altına almış, doğudan gelen Kimmer saldırılarını durdurabilmiştir. Fakat zenginliği doğuda güçlenen bir devletin de saldırmasının da (Pers Devleti) nedeni olmuştur.

### 3-Sınırlı Ekonomi Alanları: Dağlar

Dağlık alanların tarihsel siyasî coğrafyada rolü, günümüzden daha önemli fakat farklı değildir. Yüzey şekilleriyle ilgili olarak dağlık alanlarda, yerleşme dağınık, nüfus yoğunluğu düşük, tarım alanları sınırlıdır. Başlıca ekonomik faaliyet olan göçebe hayvancılık su kaynakları ve otlaklara bağlıdır. İklim koşulları da dağlık alanlarda tarım ve hayvancılığı etkileyerek yaşam koşullarını daha da güçleştirmektedir. Ovalara karşıt bu fizikî ve kültürel coğrafî görünüme rağmen, dağlık alanlar "maden kaynakları" ve "kereste" gibi iki önemli hammadde kaynağına sahiptir. Ulaşım altyapısının gelişmediği çağlar için dağların ulaşım engeli daha da belirgindir. Dağlardaki başlıca ulaşım hatları olan geçitlerin kış koşullarında kapanması da ulaşımı sınırlamaktadır. Dağların başlıca ulaşım hattı "geçit"ler, barış döneminde "ticaret", savaş döneminde "ordu", göçler sırasında "göç" yollarıdır.

Dağlık alanlar, geçim için ancak yeterli ekonomik olanakları dışında, Toros dağları ve Amanos dağlarının sedir ağaçları, Doğu Akdeniz'de denizci devletler tarafından "gemi inşası", Mezopotamya'daki devletler tarafından ev, saray, tapınak inşası için yoğun olarak taşınmıştır. Dağlık alanlarda Orta Karadeniz, Doğu Karadeniz, Orta ve Güneydoğu Torosların "maden yatakları" savaş nedeni olmuş askerî güçle korunmuştur.

Dağlık alanların yerleşme ve yaşamı kısıtlayan koşullarına rağmen, dağlık alanları yurt edinen halklar, koşulları savunma için değerlendirerek varlıklarının devamı için kullanmışlardır. Dağlık

---

60 O.Belli, "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madeni Krallığı: Urartular", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.373.

61 O.Belli, " Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", **Urartu: Savaş ve Estetik,** 2003, İstanbul, s.62

62 O.Belli, 2000, s.373

63 O.Belli, 2000, s.377

alanların" yüzey şekilleri" ve yolları kapatan haberleşmeyi kesen" kış koşulları" adeta "doğal savunma" sağlamaktadır. Hitit Devleti, Karadeniz Bölgesinde Kuzey Anadolu Dağlarını tutan halklar nedeniyle hâkimiyet kuramamışlarıdır. Batı Toros dağlarının yüksek dağlarıyla kaplı Pisidya'da (Göller Bölgesi) halklar, varlıklarını dağlık alanda kaleler kurarak devam ettirmişlerdir. Batı Akdeniz Bölgesinde Teke yarımadasında Likyalılar bütün Batı Anadolu'yu etkileyen deniz halklarının göçlerinden etkilenmemiş dağlık alanlara çekilmiş, Lidya Devleti'nin egemenliğine de girmemişlerdir.[64] Doğu Anadolu'da bir devlet kuran Urartu'lar dağlık arazide kayaları duvar olarak kullanıp, uçurumları savunma amaçlı değerlendirip kale- kentler kurmuşlardır. Mezopotamya'da ovaların hâkimi Asur Devleti, dağlık alanların hâkimi Urartu Devletine karşı kalıcı bir hâkimiyet kuramamıştır. Urartular her yenilgiden sonra dağlık alanlara çekilip yeniden toparlanmışlardır. Urartu kalelerini ancak kendileri gibi dağlık alanların halkları olan İskitler ele geçirebilmiştir. Etnik toplumlar uyum sağladıkları mekânın sınırları dışına çıktıkları zaman güçsüzleşmektedirler. Bunu Asur Devleti'de Urartu Devleti de yaşamıştır. Dağlık alanların savunma üstünlükleri toplumların etnik kimliklerini yüzyıllar boyunca korumalarını sağlamıştır. Dağlık alanların halklarını düzenli ordularla kontrol etmek kolay fakat yenmek güçtür. Hitit Devleti de kuzeyindeki Kaşka'lara karşı bu nedenle başarı kazanamamış fakat kontrol altında tutmuştur.

Dağlık alanlarda ticaret yollarının geçtiği geçitler "stratejik bölge" olarak önemini korumuştur. Toros dağlarında "Kilikya kapıları" adı verilen geçitlerden en fazla kullanılan "Gülek Boğazı"dır. Orta Toros dağları Ulukışla- Pozantı- Tekir- Gülek Boğazı- Tarsus üzerinden aşılarak İç Anadolu Akdeniz kıyılarına bağlanmaktadır.[65] Amanos dağları "Suriye Kapısı" adı verilen geçitle (Belen) aşılarak Suriye ve Mezopotamya'ya ulaşılmaktadır.[66] Hitit Devleti ticarî politikasını kuzey Suriye'ye yönelttiğinden bu geçitleri elinde tutmak için savaşmıştır. Güneydoğu Torosları aşmaya olanak veren Maden-Ergani geçidi Diyarbakır'ı Malatya üzerinden Kanes ve Orta Anadolu'ya bağlayan geçit olarak önemini korumuştur. Güneydoğu Torosları aşan ikinci doğal yol Bitlis çayı vadisini takip ederek Van ve Bitlis- Muş'a uzanan yoldur.[67]

Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kuran Urartu Devleti'nin başarısı dağlık alanların koşullarıyla mücadele ederek hâkim olmalarıdır. Topraklarını Anadolu'da ilk defa karayolu altyapı (köprü, düzeltilmiş yüzey) tesisi yaparak ve karayolu ağı kurarak birleştirmiş ve ellerinde tutmuşlardır. Günümüzde de ulaşımı zor olan Hakkari yöresini Van- Gürpınar ovası- Hoşap vadisi- Yüksekova- Şemdinli'den geçip İran'a bağlayan ünlü "Ordu yolu"nu (Tuşpa- Kelişin yolu) inşa edip bu yoldan 8 askerî sefere çıkmışlardır.[68] Ticaret için günümüzde de karayolu ve demiryolunun geçtiği Kotur vadisinden geçen Van- Kotur yolunu yaparak Tuşpa'yı Urmiye gölünün kuzeyine bağlamışlardır. Hititler gibi Urartu'lar da tarımı engelleyen doğa koşullarını baraj ve göletler inşa ederek çözmüşlerdir. Sulamaya dayanan modern tarımın temellerini atarak günümüze kadar belirlenen 40 baraj, 16 gölet, 7 sulama kanalı inşa etmişlerdir.[69]

## Tarihsel ve Çağdaş Siyasî Karşılaştırmalar

M.Ö İkinci binyıl ve M.Ö Birinci binyılın ilk yarısını kapsayan dönem içindeki savaş nedenleri, askerî ve ekonomik politikalar, ticarî ve askerî antlaşmalar, coğrafî mekâna bağlı siyasal sorunlar ve çözümler, günümüzle karşılaştırıldığı zaman büyük benzerlik olduğu görülür. İnsanlık tarım, sanayi, bilgi devrimini tamamlamış biyolojik devrime başlarken geçen zaman içinde teknoloji gelişmiş fakat sosyal sorunların çözümlerinin boyutu aynı kalmıştır.

Tarihsel çağlarda yayılma siyaseti uygulayan devletlerin varlığı "askerî ve ekonomik güce" dayanmaktadır. Tarihsel çağlarda devletlerin kaderini bu iki güce sahip devletler belirlemişlerdir. Orta Doğuda bu güç Hitit, Mısır, Mitanni, Asur Devletleri arasında değişmiştir. Günümüzde güçlü devleti belirten **"süper güç"** kavramı geçmişte de vardır. Hitit ve Mısır kralları kendilerini "süper güç" olarak görmüşlerdir. Hitit kralları antlaşmalarda kendilerini "güneş" olarak tanımlamaktadır. Bu iki

---

64 V.Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I,** Türk Tarih Kurumu, 2001, Ankara, s.134

65 B.Darkot, "Külek", **İslam Ansiklopedisi,** cilt VI, 1955, İstanbul,s.1077

66 **B.Darkot. "Belen",İslam Ansiklopedisi,** cilt II, 1943, İstanbul,s.473.

67 S.Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası,** İ.Ü Edebiyat Fakültesi yay., 1953, İstanbul, s.55

68 O.Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.410

69 O.Belli, "Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** 2000, Ankara, s.398

devletin aralarında imzaladıkları antlaşmanın (Kadeş Antlaşması) 4. maddesi "her iki taraf da ondan bir şey almak için saldırmayacak" demektedir. Çünkü iki süper güç yaptıkları savaşta (Kadeş Savaşı) üstünlük sağlayamamıştır. Fakat güçsüz devletlerle düzenli olarak savaşmışlardır. Çağının süper gücü Hitit Devleti, Kuzey Suriye'de Mitanni Devletini kendisine bağımlı yaparak Asur Devleti ile arasında **"tampon devlet"** oluşturmuştur Kuzey Suriye'deki kent-devletlerini **"bağımlı devlet"** yaparak bu bölgeyi denetimi altına almıştır.

Tarihsel çağlarda devletlerin askerî politikası **"asker gücü"** ve **"silah teknolojisi"**ne hâkim olmaya dayanmaktadır. Güçlü devletlerde kralı koruyan düzenli ordu dışında savaş zamanı halk, zorunlu olarak askerdir. Güçlü devlet, savaşta **"koalisyon gücü"**nden de faydalanmaktadır. Askerî antlaşmalarla diğer devletleri savaş zamanı kendisine ordu göndermeye mecbur bırakmaktadır. Hitit Devleti, Kuzey Suriye'de kendi çıkarları için Anadolu kent-devletleri askerlerinden koalisyon gücü oluşturarak, Mısır Devletine karşı savaşa sürüklemiştir. Günümüzde de uluslar arası örgütlenmeler güçlü devletin çıkarına yapılan savaşta asker göndermeyi zorunlu kılmaktadır. Lidya Devleti ve Urartu Devleti savaşlarda **"paralı askerler"**den de faydalanmıştır. "Silah teknolojisi", güçlü devletler tarafından çok yakından izlenmekte ve gizli tutulmaktadır. Hitit Devleti demir teknolojisini gizli tutmuş bu teknoloji ancak Hitit Devleti yıkılıp ustalar çeşitli bölgelere yayılınca yaygınlaşmıştır. Silah teknolojisinde bakırdan, tunca ve demire doğru metaller değişse de mızrak, kılıç,hançer, ok ve yaydan oluşan silahlar aynı kalmıştır. Fakat savaş meydanlarına iki tekerlekli, atlı "savaş arabaları" girmiştir. Bu teknoloji savaş meydanlarında en büyük değişimdir. Günümüzde silah teknolojisi çok gelişmiş ve farklı olmakla beraber tarihsel çağların **"uzun menzilli silah"**ı ok ve yayla (menzili 50-60m), günümüz **"tank"**ıyla eşdeğer tutulan savaş arabalarıyla (hızı 32km/saat) yapılan savaşların sivil halk ve orduda insan kaybı, kentlerin bütünüyle yıkılması ve yakılmasıyla savaş sonuçları günümüze eşdeğerdir.

Tarihsel çağlarda güçlü devletlerin ekonomik gücünün başlıca kaynağı "uluslar arası ticaret"tir. Kara ve denizyoluyla yapılan uluslar arası ticaretin başlıca ürünlerini maden (silah, madeni eşya, maden cevheri), dokuma (kumaş) ve toprak sanayi (çanak, çömlek) oluşturmaktadır. Güçlü devletlerin başlıca politikası,bu ticarette pazarları ve ticaret yollarını denetimi altında tutmaktır. Uluslar arası ticareti Sümer, Akad ve Asurlulardan öğrenen Anadolu kent-devletleri, merkezî bir idare altında toplandıktan sonra Hitit Devletinin politikası, Kuzey Suriye ve Mezopotamya ticaret yollarının denetimini elinde tutmaktır. Güçlü devletin **"ticarî ambargo"** uygulaması geçmişte de vardır. Hitit Devleti savaş halinde olduğu Asur Devletine ticarî ambargo uygulamış, kendine bağımlı olan Amurru kent-devletinin Asur Devletiyle ticaret yapmasını yasaklamıştır. ABD'nin Körfez Savaşından sonra Irak'a uyguladığı ticarî ambargoyla bölgenin kaderi yüzyıllara rağmen değişmemiştir. Geçmişte de günümüzde de güçlü devlet **"uluslar arası ticarete el koymak"** tadır. Tarihsel çağlarda ticarette **"faizle borç vermek"** uygulamasını Asur'lu tüccarlar Anadolu'da uygulamış ve halkı sömürmüştür. Aynı sistem batı Anadolu'da kent-devletlerin ticaretinde de uygulanmıştır. Anadolu bu uygulamadan günümüzde de kurtulamamıştır.

Tarihsel çağlarda savaşların başlıca nedeni ekonomiktir. Bu nedenle "ganimet" savaşlarının yönü gibi "fetih" savaşlarının yönü de ekonomik çıkar bölgeleridir. Tarihsel çağların başlıca ekonomik çıkar alanı maden yataklarıdır. Tunç çağının en önemli iki madeni bakır ve kalay'dır. Bakır yatakları çeşitli yerlerde bol miktarda bulunmasına rağmen Orta Doğu'da jeolojik yapı zengin kalay yataklarına uygun değildir. Bu durum kalayı M.Ö İkinci binyılın en önemli madeni yapmıştır. Orta Doğuya dışarıdan getirilen "kalay ticareti" ve "kalay ticaret yolları" nın önemi, günümüz **"petrol"** ticareti ve **"petrol boru hatları"**yla eşdeğer tutulmaktadır. Bakır yatakları bakımından zengin olan Anadolu'da devletler kendi aralarında ve Mezopotamyalı devletlerle bu yataklar için savaşmışlardır. Tarihsel çağların "maden savaşları" günümüzde de **"petrol savaşları"**yla devam etmektedir.

Tarihsel çağlarda devletlerin maden politikası incelenirse maden yataklarını kendilerinin işlettiği ve maden teknolojisini gizli tuttukları görülmektedir. Hitit Devleti gücünü **" maden politikası"**ndan almaktadır. Maden yatakları için savaşmış, kendi sahip olduğu maden yataklarının yerlerini gizli tutmuş, maden yataklarını ve geçitleri askerî güçle korumuştur. Urartu devletinin sahip olduğu maden teknolojisi, devlet yıkılınca çöküşe uğramıştır. Bu da bu teknolojiyi sakladıklarını göstermektedir. Lidya Devleti, topraklarından çıkan altın madenini "altın arıtma atölyeleri"nde kendisi arıtmış ve işlemiştir. Lidya devleti zenginliğini buna borçludur. Günümüzde Ege Bölgesinde aynı jeolojik ortamdaki altın yataklarının bulunması ve arıtılması yabancı sermaye ortaklıdır. Günümüzden 2700 yıl önce aynı topraklarda bir devlet, "altın"ı, kendisi ayrıştırma metotları geliştirerek işlemiştir.

Tarihsel çağlarda düzenli orduların ve istilâcı kavimlerin başlıca savaş stratejisi "**başkentin düşüşü**" dür. Kırsal kesimde askerî gücünü kaybetmeden ve zaman kazanarak başkente saldırarak başkentin düşürülmesi, devletin merkezî idaresinin de dağılmasıdır. Anadolu başkentlerinde, savaş sonucunda büyük yıkımlar söz konusudur (Hattuşa, Sardeis, Gordion). Bu taktiği ABD, Irak savaşında uygulamış kırsal kesimde güç ve zaman kaybetmeden orduları Bağdat'ı hedef almıştır. Tarihsel çağlarda başkentin düşmesi merkezî devletin yeniden kent-devletlere parçalanmasıyla sonuçlanmaktadır. Savaşlardan sonra toplumda kültür gerilemesi de söz konusudur. Hitit Devleti yıkıldıktan sonra Anadolu'da bilinen yazı 300/400 yıl kaybolmuştur. Savaşın toplumda yarattığı kültürel karışıklığı Irak'ta gözlemek mümkündür. Kütüphanelerinden ve müzelerinden yağmalanan kültür tarihinin bütünüyle geri kazanılması mümkün değildir.

Tarihte Orta Doğu'da bir devletin yıkılması, güç dengelerinin bozulup yeni bir düzenin başlangıcıdır. Kurulan yeni bir devletle, eski ticaret ve askerî antlaşmalar bozulmaktadır. Phrygia Devleti Kimmer'lere karşı Asur devletinden yardım alırken, Asur Devletindeki siyasal sarsıntı sonucu bu destek kalkınca Kimmer'ler tarafından yıkılmıştır. Lidya Devletinin doğu komşusu Med devletiyle antlaşması, İran'da Med Sülalesi yerine Pers sülalesi geçince bozulmuş ve Lidya Devleti, Persler tarafından yıkılmıştır. Bir bölgede devletler dışarıdan saldırıya karşı koalisyon gücü oluşturmadığı zaman bu hepsinin sonu olmaktadır. Doğu Anadolu'da Beylikler Asur Devletine karşı birleşerek Urartu devletini kurmuştur. Fakat Anadolu'da Urartu'lar Phrygia Devletiyle birlik oluşturmamış, düşmanları Kimmerler'in topraklarından geçerek Phrygia devletine saldırmasına izin vermiştir. Bunun sonucunda Phrygia devleti yıkılırken kendisi de Med'ler ve İskitler'e karşı koalisyon kuracak bir dost devletten mahrum kalmıştır. Tarihsel çağlarda bir siyasal sarsıntı, komşu devleti doğrudan etkilemiş siyasal düzeni bozmuştur. Günümüzde Orta Doğu ülkeleri de topraklarında dışarıdan gelen bir tehdide karşı birlik oluşturamamış ve hepsi savaş tehdidi altında kalmıştır.

Çanakkale Boğazının denetiminden ortaya çıkan "**boğazlar sorunu**" tarihsel çağlarda bir dünya savaşına neden olmuştur. Ilyada destanına göre yapıldığı var sayılırsa, Ege Denizi batısındaki kent-devletlerden toplanan koalisyon güçlerine karşı, Anadolu'dan toplanan koalisyon güçleri çarpışmıştır. M.Ö. 12. yüzyılda olan bu savaştan sonra M.S. 20. yüzyılda aynı nedenle karşı kıyıda bir dünya savaşı olmuştur (Gelibolu Savaşı). Boğazlar sorununa geçen 3000 yıla rağmen savaştan başka çözüm bulunamamıştır. Boğazın girişinde yapılan bu savaşların siyasal sonuçlarından çok direnenlerin kahramanlıkları tarihe yazılmıştır.

## Sonuç

Sonuç olarak Anadolu coğrafyası, tarihsel çağlarda devletlerin siyasal politikasını (yer seçimi, yayılması, sınırları) ve ekonomi politikasını etkilemiştir. Anadolu, insanlığın kültürel evrimine başlangıcından itibaren erken katılmasını coğrafî konumuna borçludur. Uygarlığın ilk ortaya çıktığı yerlerden birisi olan Mezopotamya'ya göre konumu, ticaret yoluyla kültür alışverişi sağlamıştır. Merkezî köyden, merkezî kente doğru değişen yönetim modelinin kent-devlete dönüşmesi de Aşağı Mezopotamya kent-devletleriyle (Sümer) ticaretin sonucudur. Anadolu'da ilk kent-devletler, yörenin ticarî merkezî olan, surla çevrili bir başkent ve etki alanındaki tarımsal yapıda köylerden oluşmakta ve devletin sınırını coğrafî engeller çizmektedir. Anadolu'nun fizikî coğrafyası çok sayıda doğal yöre ayrımına olanak verdiğinden, kent-devletlerin bağımsız yaşamasına uygundur. Tarihsel çağlarda kurulan kent-devletlerin isimleri, sayısı ve sınırları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Anadolu'da kent- devlet sisteminin yerleşmesinin ve merkezî devletler kurulduktan sonra da bir kısmının merkezî idareye bağlanmadan yaşamasının nedeni, yörelerin ekonomik olanaklarının kent-devletlerin merkezî idareye direnecek ekonomik güce olanak tanımasıdır. Yöreleri ayıran coğrafî engeller de savunmalarını kolaylaştırmaktadır. Anadolu'da merkezî devletin kuruluş nedenlerinden birisi, kent-devletler arasında güç dengesinin bozulması ve idarenin güçlenen merkeze bağlanmasıdır. Bu şekilde ilk toplama girişimini Kuşşara kent-devleti yapmıştır. Diğer bir neden ise ekonomik bakımdan güçlü fakat askerî bakımdan güçsüz olan kent-devletlerin, dışarıdan gelen saldırılara karşı askerî güçlerini birleştirmek amacıyla merkezî bir idare altında toplanmalarıdır. Anadolu'da ilk kurulan devlet (Hitit Devleti) Orta Doğuda güçlü devletlere karşı (Mısır, Asur, Mitanni Devletleri) kurulan "kent-devletleri federasyonu"dur. Bu şekilde bir federasyonun kurulması kolay fakat dağılması da çabuk olmaktadır.

Anadolu'nun coğrafî yapısı, kurulan merkezî devletlerin sınırlarını da belirlemektedir. Yarımadanın doğudan batıya doğru uzun ve dar bir dik-

dörtgen şeklinde olması, bir devletin bütünüyle yarımadaya hâkim olmasını güçleştirmiştir. Anadolu'da kuzey ve güneydeki dağların uzanışı fizikî olduğu kadar siyasal ayrıma da neden olmuştur. Hitit Devleti, Kızılırmak kavisi içi merkez olmak üzere en fazla Doğu Akdeniz kıyılarına inmiş, Doğu,Kuzey ve Batı Anadolu kıyılarında hâkimiyet kuramamıştır. Hitit Devleti yıkıldıktan sonra kurulan Urartu Devleti, Doğu Anadolu'yla sınırlı kalmış, Phrygia Devleti Orta ve Yukarı Sakarya vadisinde kurulmuş,Lidya Devleti Batı Anadolu'dan en fazla doğuda Kızılırmak nehrine kadar ilerlemiştir. Bu devletlerin yer seçimi "karasal güç" olmalarıyla da ilgili olmakla beraber kuzey ve güneydeki sıradağlar, Akdeniz ve Karadeniz'e hâkim olmalarını zorlaştırmıştır. Anadolu kıyıları gemi yapmayı ve denizciliği bilen halkların hakimiyetinde kalmıştır. Lidya Devleti, Ege Denizi kıyılarında denizci halkların direnci ile karşılaşmıştır. Batı Anadolu'da kıyıya dik olarak uzanan dağlar arasındaki vadiler, ticaret amaçlı kullanılırken Pers ve İskender dönemlerinde "ordu yolu" olarak Anadolu'nun kaderini değiştirmiştir.

Coğrafya, tarihsel çağlarda başkentin yer seçiminde etkendir. Başkentin iç kısımlarda yer seçiminde, öncelikle merkezî konum, savunma ve ulaşım kolaylığı önem kazanmaktadır. Hattuşa, Tuşpa, Sardeis ve Gordion bu koşullara uygun yerlerde kurulmuştur. Kıyılarda ise kent-devletlerin merkezleri için kıyının liman özelliği önemlidir (Ephesos, Miletos gibi). Anadolu'nun bu ünlü başkentler günümüzde yaşamasa da yakınlarında bir yerleşme, bölge merkezî konumundadır (Çorum, Van, Manisa, Ankara, İzmir).

Tarihsel çağlarda Orta Doğuda siyasal dengeyi güçlü devletler belirlemektedir. Güç mücadelesinde bu devletler arasında sürekli düzenli ordularla savaş ve güç dengelerinin değişimi söz konusudur. Güçlü devletler Mezopotamya'da yer almaktadır. Bu nedenle Anadolu'da Hitit Devleti ve Urartu Devleti sürekli "güneydoğu sorunu"yla uğraşmıştır. Fakat güçlü devletlerin düzenli ordularıyla yapılan savaşlara Anadolu'da devletler karşı koyabilmiş, yıkılmaları da güneydoğudan olmamıştır.

Anadolu'da siyasal, ekonomik, kültürel, etnik yapıyı değiştiren en büyük etken "göçler"dir. Anadolu tarihsel çağlarda karadan, kuzey ve güney halklarının, batıdan deniz halklarının yurdu olmuştur. Kuzey ve Orta Avrasya'dan siyasal karışıklık ve ekonomik sorunlar nedeniyle, yurtlarından çıkan halklar yüzyıllar boyunca Anadolu'ya göç etmişlerdir. Anadolu onlara tarım için verimli ovalar, hayvancılık için geniş otlaklar sunmaktadır. Denizci halklar için kıyılar, liman ve deniz ticaretine uygundur. Yurt edinmek için gelen göçmenlerin yüzyıllar süren mücadelesi, yerli halkla birleşip devlet kurmalarıyla sonuçlanmıştır. Hitit Devleti, Phrygia Devleti ve Lidya Devleti bu şekilde kurulmuştur. Fakat Anadolu'yu yurt edinenlerin bu düzenleri,yağma amaçlı gelenlerin, "başkentleri" ve "devlet hazinesi"ni hedef alan savaşlarıyla bozulmuştur. Hitit Devletinin yıkılış nedeni, tam bilinmemekle beraber Anadolu'yu etkileyen göçlerle aynı yüzyıldadır. Phrygia devletini yıkan Kimmerler Anadolu'dan Lidya Devleti tarafından atılmışlardır. Urartu Devleti de doğudan bu amaçla gelen İskitler tarafından yıkılmıştır. Batıdan deniz yoluyla göçler yerleşme ve ticaret amaçlıdır. Bütün Türkiye kıyılarını etkileyen bu göçler, yeni kentler, kent-devletler ve ticaret kentlerin kurulmasına ve yerleşmenin bütün Türkiye kıyılarına yayılmasına neden olmuştur.

Anadolu'da coğrafya, devletlerin ekonomi politikasını da yönlendirmiştir. Verimli ovalar tarım açısından değerlendirilirken tarım güvenilir bir ekonomik kaynak değildir. Kurak geçen yıllar için "ürün depolamak" veya "tahıl ithal etmek" gerekmektedir. Sulama sorununu Hititler ve Urartular baraj, gölet ve sulama kanalları yaparak çözmeye çalışmışlardır. Ayrıca kırsal kesimde tarlalarda ürünler istilâcı kavimler tarafından kullanılmaktadır. Tarım toprakları kısıtlı, yaylalarda geniş otlakları olan devletler ise hayvancılık,başlıca ekonomik kaynaktır (Hitit, Phrygia, Urartu). Urartuların savaş ganimetleri arasında çok sayıda" canlı hayvan" da yer almaktadır.Coğrafî mekânda en önemli doğal kaynak maden yatakları-dır. "Maden yataklarının korunması ve gizlenmesi", "maden savaşları", "maden haracı" devletlerin askerî politikası arasındadır. Hitit, Urartu ve Lidya devletleri gücünü maden yatakları ve maden teknolojisinden almaktadır. Sanayiinin sadece dokuma, boya ve madeni eşya sanayiinde geliştiği çağlarda ticaret, ekonomide en önemli yeri tutmaktadır. Ticaretin coğrafya ile ilişkisi üretim mallarına hammadde sağlaması yanında "ticaret yolları"nın hatlarıdır. Karayolu hatları doğal olarak vadileri ve geçitleri izlemektedir. Dağlık alanlarda yollar birkaç geçitle sınırlıdır. Karayollarının denetimi Hititler ve Urartu devletinin başlıca politikası arasındadır. Anadolu'da ilk karayollarının izleri bu devletlere aittir. Kıyısal mekânda ekonomik kaynaklar aksine kısıtlıdır. Tarım ve hayvancılık geçim için ancak yapılabilmektedir. Nüfus arttıkça yeni tarım alanları aramak gerekmiştir. Kıyılardaki zenginlik

deniz ticaretine dayanmaktadır. Limana sahip olmak "liman vergisi"nin sağladığı gelir yanında ülkenin "ürünlerinin dışarıya pazarlanması" demektir.

Tarihsel çağlarda Anadolu, coğrafyasının sağladığı olanaklarla yerli ve yabancı çeşitli halkların yaşam için mücadele alanı olmuştur. Hitit Devleti'nin 500 yıllık iktidarında her yıl düzenli olarak savaşa gittiği göz önüne alınırsa, Anadolu'da savaş hiç eksik olmamıştır. Devletlerin askerî politikası düzenli olarak komşu devletlere "gani-met savaşları" dır. Fakat savaşla kazanılan zenginlik kalıcı olmamıştır. Tarihte güçlü devletler belirli bir düşman ve meydan savaşı olmadan yıkılmışlardır. Bu devletlerde bir veya birkaç kente dayanan ekonomik güç ve komşu devletlerin askerî güçle "bağımlı yapılması", güçlü devletlerin yıkılışını hazırlayan başlıca etkenlerdir. "Teknoloji" ve "kültür" kırsal kesime yayılmadığı zaman devletin yıkılması kültürün de çöküşüdür.

Orta Doğu'da tarihsel çağlardaki "doğal ortam"ın hakimiyeti günümüzde yerini "kültürel ortam"ın hakimiyetine bırakmıştır. Günümüzde deniz ticareti motorlu gemilerle yapıldığı için rüzgâr yönü ve hızı deniz ticareti üzerinde hâkimiyetini kaybetmiştir. Karayolları geliştiği için ticaret belirli yollara bağlı değildir. Fakat geçen sürede devletlerin ticaret ve askerî politikaları değişmemiştir. Ticaret koşullarını güçlü devletler belirlemekte koşullara direnme "savaş" nedeni olmaktadır.

Sonuç olarak tarihsel çağların ve günümüzün en önemli sorunu devletler arası antlaşmazlıkların "savaş"la sonlanmasıdır. Günümüzde görsel basın yoluyla savaşların yıkıcı etkisi görülmekte ve belgelenmektedir. Halbuki M.Ö İkinci binyıl ve M.Ö Birinci binyılın ilk yarısında,tarihsel savaşların "Kadeş savaşı" dışında kayıtları yoktur. Günümüzde çekilen filmlerde tarihte "kılıçla yapılan savaşların mertliği" işlenmektedir. Halbuki günümüze göre farklı silahlarla yapılsa da kentlerin bütünüyle yıkılması ve yakılması, askerlerin tümüyle öldürülmesi, sivil halkın köle alınması, halkın zorunlu göçe zorlanıp işgücü ve asker olarak kullanılması, devletin bütün hazinesinin alınması, kırsal kesimin haraca bağlanmasıyla tarihsel savaşlar günümüzden masum değildir. Ortadoğu'nun siyasî tarihinde "savaş" eksik olmamıştır. Fakat geçmişe bakılınca savaşların devletlerin ve imparatorlukların devamında kalıcı rolü olmadığı görülür. Günümüzde devletler arası anlaşmazlığa "savaş"la çözüm aranması kültürde 12 000 yıldır gelişmeyen bir olgudur.

## KAYNAKÇA


- **AFET İNAN, A.** (1992) **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,** Türk Tarih Kurumu yay.,Ankara.
- **AKARCA, A.** (1982) **Şehir ve Savunması,** Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.
- **AKURGAL, A.** (1993) **Anadolu Uygarlıkları,** Net Turistik yay. İstanbul.
- **AKURGAL,A.** (1993) **Eski İzmir I,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara
- **ALP, S.** (2001) **Hitit Çağında Anadolu,** TÜBİTAK yay. İstanbul.
- **ANDERSON, W.E.** (2003) "Jeopolitik: Savaş Alanı Olan Uluslar Arası Sınırlar", **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya,** (ed.C.S.Gray-G.Sloan), ASAM yay. Ankara, 168-183.
- **ARDEL, A.** (1973) **Klimatoloji,** İ. Edebiyat Fak.yay. İstanbul.
- **BASS,F.G.** (2003) **Su Altında Arkeoloji,** Homer yay. İstanbul.
- **BAYKAL-SEEHER,A.** (2001) "Hitit Dünyasına Kısa Bir Bakış", **Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi,** Yapı Kredi yay., İstanbul, 148-187.
- **BEAN,G.E.** (1992) **Eski Çağda Ege Bölgesi,**Arion yay. İstanbul.
- **BELLİ,O.** (1982) "Urartular" **Anadolu Uygarlıkları,** Görsel yay. İstanbul,140-208.
- **BELLİ, O.** (2000) "Doğu Anadolu Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması" **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** Ankara, 409-414.
- **BELLİ, O.** (2000) "Urartu Krallığının İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları" **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** Ankara, 223-227.
- **BELLİ, O.** (2000) "Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular"**Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi** Ankara, 394-402.
- **BELLİ, O.** (2000) "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular" **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** Ankara, 371-393.
- **BELLİ, O.** (2003) "Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi", **Urartu: Savaş ve Estetik,** İstanbul, 45-74.
- **BOTTERO,J.** (2003), **Mezopotamya,** Dost Kitabevi, Ankara.
- **CLAUSEWİTZ,C.V.** (1999), **Savaş Üzerine,** Özne yay. İstanbul.
- **DARKOT,B.** (1938), "Ege Haliçlerinin Menşei ve Tekamülü", **Coğrafi Araştırmalar I,** İ.Ü Edebiyat Fak.yay. İstanbul, 29-52.

- **DARKOT,B.** (1943) "Belen", **İslam Ansiklopedisi,** cilt II, istanbul,473-475.
- **DARKOT, B.** (1948) "Gavur Dağları" **İslam Ansiklopedisi,** cilt IV,İstanbul,724-726,
- **DARKOT, B.** (1955) "Külek",**İslam Ansiklopedisi,** cilt VI, İstanbul, 1075-1078.
- **DARKOT,B.** (1964) "Sart",**İslam Ansiklopedisi,** cilt.X, İstanbul, 237-239.
- **DOLUKHANOV,P.** (1998), **Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı,** İmge Kitabevi,Ankara.
- **EASTON,D.F, J.D.HAWKINS, A.G.SHERRAT, E.S.SHERRAT,** (2002) "Troy in Recent Perspective", **Anatolian Studies,** vol 52, Ankara, 75-100.
- **ERİNÇ, S.** (1953) **Doğu Anadolu Coğrafyası,** İ.Ü Edebiyat Fak.yay. İstanbul.
- **ERİNÇ, S.** (1955) "Gediz ve K.Menderes Deltalarının Morfolojisi", **IX. Coğrafya Meslek Haftası, Bildiriler,** Türk Coğrafya Kurumu yay. İstanbul, 33-66.
- **EROL,O.** (1993) "Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri",**Ege Coğrafya Dergisi,** no.7, İzmir,13-42.
- **EROL,O.** (1997) "Büyük Menderes Deltasının Foto-Jeomorfolojik İncelemesi",**Ege Coğrafya Dergisi,** sayı:9, İzmir, 1-42.
- **ESİN, U.** (1981) **İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II,** İ.Ü Edebiyat Fak.yay. İstanbul.
- **ERTÜRE,S.** (2003), **Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,** Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul.
- **GABRIEL, U.** (2001) "Kumtepe ve Beşik-Sivritepe Kazı Sonuçları" **Troia,** Homer yay. İstanbul, 343- 346.
- **GÜNALTAY, M.Ş.** (1987) **Yakın Şark II Anadolu,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- **GRAY,C.S.** (2003) "Coğrafya Kaçınılmazdır", **Jeopolitik,Strateji ve Coğrafya,** ASAM yay. Ankara, 215-237.
- **HOMEROS, Ilyada,** çev. A.C.Emre,Varlık yay. 1957, İstanbul.
- **HORNUNG,E.** (2003), **Mısır Tarihi,** Kabalcı yay. İstanbul.
- **HUOT,J.L.- J.P.THALMANN- D.VALBELLE,** (2000) **Kentlerin Doğuşu,** İmge Kitabevi, Ankara.
- **JEAN, E.** (2001) "Bir Yeniden Doğuşun Tarihçesi", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi,** Yapı Kredi yay., İstanbul, 148- 187.
- **KAPTAN,E.** (1983) "Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni", **MTA Dergisi,** no.95/96, Ankara, 164-172.
- **KAPTAN, E.** (1990) "Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular", **MTA Dergisi,** no.111, Ankara, 175-186.
- **KAPTAN,E.** (2000) "Eski Anadolu Madencilik Tarihine Ait Buluntular", **Yerbilimleri ve Madencilik Kongresi,Bildiriler,** Ankara, 763-769.
- **KAYAN,İ.** (1995), "The Troia Bay and Supposed Harbour Sites in the Bronze Age", **Studia Troica,** 211-235.
- **KAYAN, İ.** (2000) "The Water Supply of Troia", **Troica,** band 10, 135-144.
- **KAYAN,İ.** (2001) "Alüvyon Ovasının Jeomorfolojisi ve Paleocoğrafik Açıdan Rekonstrüksiyonu", **Troia,** Homer yay. İstanbul, 309-314.
- **KINAL, F.** (1991) **Eski Anadolu Tarihi,** Atatürk Kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu yay. Ankara.
- **KLENGEL, H.** (2001), **Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü,** Telos yay. İstanbul.
- **KORFMANN, M.** (1997),"Çanakkale Boğazında Troia Kalesi ve Aşağı Kenti",**Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme,** İstanbul,83-98.
- **KORFMANN, M.** (2001) "Yüksek Troia Kültürü ve Kıyısal Troia Kültürü ile İlgili Bilgiler", **Troia,** Homer yay. İstanbul, 355-368.
- **KORFMANN, M.** (2001) "Arkeolojik Raporlar",**Troia,** Homer yay. İstanbul, 64-76.
- **KRAMER, N.S.** (2002) **Sümerler,** Kabalcı yay. İstanbul.
- **MACQUEEN, J.G.** (2001) **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu,** Arkadaş yay. Ankara.
- **MANSEL,A.M.** (1947) **Ege ve Yunan Tarihi,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- **MANNSPERGER,D.** (2001) "Kserkses'ten Fatih Sultan Mehmet'e Kadar Troia Geleneği", **Troia,** Homer yay. İstanbul, 103-107.
- **MEMİŞ, E.** (2003),**Eskiçağ Türkiye Tarihi,** Çizgi Kitabevi, Konya.
- **MURRAY, W.** (2003) "Savaş ve Coğrafya Üzerine Bazı Düşünceler", **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya,** ASAM yay. Ankara,269-291.
- **NAUMANN, R.** (1991),**Eski Anadolu Mimarlığı,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- **NEVE,P.** (1997), "Hitit Krallığı'nın Başkenti Hattuşa'da Konut" **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme,** İstanbul, 99-115.

- **ÖNER, E.** (1997) "Eşen Çayı Taşkın-Delta Ovasının Jeomorfolojisi ve Antik Patara Limanı"
- **Ege Coğrafya Dergisi,** sayı:9, İzmir, 89-130
- **ÖZER,Y.Z.** (1987), **Mısır Tarihi,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- **PINAR,Ö.** (1985) "Bakırçay Deltasının Alüvyal Jeomorfolojisi",**Ege Coğrafya Dergisi,** sayı:3,İzmir, 87-100.
- **RODGER,N.A.M.** (2003) "Yelkenliler Devrinde Hava Koşulları, Coğrafya ve Deniz Gücü", **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya,** ASAM yay. Ankara, 238-268.
- **SEEHER, J.** (2002) **Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün,** Ege yay. İstanbul.
- **SEVİN, V.- A.ÖZFIRAT** (2000) "Van/Altıntepe Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,** Ankara, 217-222.
- **SEVİN,V.** (2001),**Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası I,** Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- **SEVİN,V.** (2003) **Anadolu Arkeolojisi,** Der yay. İstanbul.
- **SMITH,A.D.** (2002),**Ulusların Etnik Kökeni,** Dost Kitabevi yay. Ankara.
- **TARHAN,T.** (2003) "Urartu Başkenti Tuşpa:Van Kalesi", **Urartu: Savaş ve Estetik,** İstanbul, 85-102.
- **TUNCEL,M.** (1988),**Ege Bölgesi Coğrafyası,** İ.Ü Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul.
- **TUNCEL,M.** (1992) "Bitlis" **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** cilt 6,İstanbul, 225-228.
- **ZIMANSK, P.** (2003) "Urartu Krallığı ve Topoğrafya", **Urartu: Savaş ve Estetik,** İstanbul, 75-84.